

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ІВАНУНЬ Віра Богданівна

**Форми і методи актуалізації духовного потенціалу особистості
майбутніх психологів. / Forms and methods of updating the spiritual
potential of the personality of future psychologists**

спеціальність 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія

Випускна кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПСзм-21
В.Б. Іванунь (Вовчук)

Науковий керівник:
к.пс.н., доцент Я.М. Бугерко

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2019

АНОТАЦІЯ

Іванунь В.Б. Форми і методи актуалізації духовного потенціалу особистості майбутніх психологів. – Рукопис.

Дослідження на здобуття ступеня «магістр» за спеціальністю «Психологія», освітньо-професійна програма підготовки магістра – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2019.

У роботі розроблено теоретичну модель духовного потенціалу особистості як складноконструйованого психодуховного явища, котре зароджується у несвідомих глибинах психіки людини, реалізується в ціннісно-смысловій сфері людини, виходить за просторово-часові координати і визначає спрямованість людського життя до вершин її екзистенції; теоретично обґрунтовано і емпірично апробовано технологічну модель підготовки психолога-практика з розвиненим духовним потенціалом, котра системно охоплює чотири блоки процесів духовного зростання: самопізнання, саморозуміння, саморозвиток і самоактуалізацію.

ANNOTATION

Ivanun V.B. Forms and methods of updating the spiritual potential of the personality of future psychologists. – Manuscript.

Research for the Master's Degree in Psychology, Educational and Professional Master's Program - Ternopil National Economic University, Ternopil, 2019.

The theoretical model of the spiritual potential of the individual is developed as a complex psycho-spiritual phenomenon, which is born in the unconscious depths of the human psyche, is realized in the human value-semantic sphere, goes beyond the space-time coordinates, and determines the orientation of human life to the peaks of his existence; the technological model of training of psychologist-practitioner with advanced spiritual potential is theoretically grounded and empirically tested, which systematically covers four blocks of spiritual growth processes: self-knowledge, self-understanding, self-development, and self-actualization.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.ДУХОВНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ	7
1.1. Філософські підходи до пізнання духовного буття людини	7
1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення духовності особистості	12
1.3. Потенціал як психодуховна даність людини	19
Висновки до розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА	26
2.1. Форми та умови актуалізації духовного потенціалу особистості студента	26
2.2. Засоби і технології становлення духовних спроможностей майбутніх психологів	35
Висновки до розділу 2	42
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА МЕТОДІВ І ЗАСОБІВ ЗБАГАЧЕННЯ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ	44
3.1. Діагностика духовного потенціалу майбутніх психологів	44
3.2. Психотехнологія духовно-морального розвитку особистості	55
Висновки до розділу 3	67
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стрімкі динамічні зміни соціально-політичного життя українського суспільства засвідчують нагальну потребу в культурному і духовному відродженні української нації, у формуванні високоосвіченої духовно зрілої еліти. На освіту покладається важлива функція – створення сприятливих умов для максимального розвитку творчих, інтелектуальних можливостей студентів, їх духовного розвитку та професійного самовдосконалення. Належна увага до розвитку духовності студентської молоді, створення у стінах вищого навчального закладу відповідного культурного середовища, інтеграція внутрішніх та зовнішніх умов розвитку духовного потенціалу особистості дозволить більш ефективно вирішити завдання формування високодуховної інтелігенції.

Психологія – особлива галузь знань, у якій особистісна психологічна недосконалість фахівця знижує рівень його майстерності. Професіоналізм психолога потребує належного самопізнання, розвитку особистісних характеристик, духовних якостей. Специфіка даної професії полягає, на думку провідних українських психологів, у тому що, на відміну від інших сфер професійної діяльності, саме внутрішній потенціал спеціаліста, його когнітивний, інтерактивний, екзистенційно-смысловий, духовний аспекти, визначають дієвість психологічної допомоги, а отже, забезпечують високі професійні результати.

Стан наукової розробки теми. Вивчення сучасного стану проблеми духовного потенціалу засвідчує сутнісну неоднозначність вказаної категорії. У психологічних дослідженнях спостерігається взаємозаміна та недиференційованість понять духовність, духовний потенціал, духовні цінності, моральність, духовні стани і т.п.

Історично склались різні трактування духовності. Раціональна філософія і психологія ототожнювала духовність із досвідом свідомої діяльності (включаючи у свідомість всі ментальні і емоційні процеси). Сьогодні це

найбільш широко розроблений напрям досліджень, представлений працями І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, І. А. Зязюна, В. П. Москальця, Е. О. Помиткіна, В. В. Рибалки, О. В. Шевченко, Ж. М. Юзвак та ін. Представники релігійної спрямованості розуміли духовність у вузькому, власному значенні слова, як досвід сходження людини до Божественного Духу і злиття з Ним. В основі такого трактування духовності лежить переконання, що без взаємодії з Духом як Вищою інстанцією духовне життя людини деградує, перетворюючись в інтелектуальні ігри з діалектичними поняттями. В даний час ці питання активно розробляються в християнсько-орієнтованому підході (роботи Б. С. Братуся, О. І. Климишин, М. В. Савчина, В. І. Слободчикова). Представники глибинної психології підкреслюють специфічність духовності як явища одночасно об'єктивної і суб'єктивної реальності, що породжує суперечність і крайнощі в розумінні її справжньої сутності (дослідження сакральних цінностей в контексті їх глибинної детермінованості в науковій школі Т. С. Яценко).

Багатьма дослідниками поняття потенціалу розглядається як приховані можливості, резерв у досягненні мети, як «внутрішня спрямованість», яка надає життєдіяльності особистості вищого сенсу та цінності. На сьогодні в психології сформувались декілька підходів до вивчення потенціалу особистості, які ґрунтуються 1) на неструктурованому узагальненні різних проявів потенційного, 2) наявності ієрархічної системи потенціалів людини, що дозволяє вивчати їх з опорою на системні моделі, 3) як узгодження потенційних можливостей людини із вимогами професійної діяльності, 4) як складної системи резервних можливостей особистості, які активізуються в особливих і екстремальних ситуаціях.

Водночас, спосіб та форма реалізації потенціалу, умови його розгортання в освітньому просторі вищого закладу освіти на сьогодні залишаються не вивченими. Попри значний інтерес до проблем духовності, матеріал, що стосується розвитку і реалізації духовного потенціалу особистості, через виняткову складність і специфічність даного феномену, є вкрай різномірним і

мало структурованим, а сам він недостатньо осмислений стосовно своєї якісної змістової визначеності та значеннєвої специфіки.

Мета дослідження: обґрунтувати психологічні особливості становлення духовних спроможностей майбутніх психологів.

Завдання наукового пошуку:

1) здійснити теоретичний аналіз наукових підходів феномену духовності в контексті досліджень сучасної психології;

2) обґрунтувати умови актуалізації духовного потенціалу особистості майбутніх психологів, дослідити засоби і технології становлення їх духовних спроможностей;

3) емпірично вивчити рівні та показники духовного потенціалу особистості в юнацькому віці.

Об'єктом вивчення є феноменологічні прояви духовного потенціалу особистості.

Предмет дослідження – особливості актуалізації духовного потенціалу особистості майбутніх психологів.

Гіпотеза дослідження. Процес духовного зростання особистості, актуалізація її духовного потенціалу найбільш ефективно відбувається за умов створення особливого ціннісно-смислового простору освітньої діяльності, за якого навчання постає не як безпристрасне пізнання, а як суб'єктно значуще осягнення світу, котре наповнене для студента особистісними смислами, цінностями, ставленнями, зафіксованими у його суб'єктному досвіді.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано комплекс методів: теоретичних – аналізу, порівняння, абстрагування, систематизації, та емпіричних методів – спостереження, опитування, групова дискусія, тестування. До діагностичного комплексу ввійшли: методика Е. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», опитувальник Т. Данілової «Визначення типу спрямованості особистості практичного психолога». Здійснено якісну та кількісну обробку одержаних даних.

Наукова новизна роботи: вперше розроблено теоретичну модель духовного потенціалу особистості як складноконструйованого психодуховного явища, котре зароджується у несвідомих глибинах психіки людини, реалізується в ціннісно-смысловій сфері людини, виходить за просторово-часові координати і визначає спрямованість людського життя до вершин її екзистенції; теоретично обґрунтовано і емпірично апробовано технологічну модель підготовки психолога-практика з розвиненим духовним потенціалом, котра системно охоплює чотири блоки процесів духовного зростання: самопізнання, саморозуміння, саморозвиток і самоактуалізацію.

Практичне значення одержаних результатів зумовлюється тим, що, розроблена психотехнологія духовно-морального розвитку особистості, спрямована на фасилітацію процесів духовного зростання, здійснено підбір та використання методичних засобів і форм проведення спеціальних тренінгових занять з актуалізації духовного потенціалу осіб юнацького віку, які можуть використовувати психологи, соціальні працівники при роботі з молоддю.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, теоретичні висновки та емпіричні узагальнення висвітлювалися на міжнародних науково-практичних конференціях «Пріоритетні напрямки розвитку сучасних досліджень педагогічних та психологічних наук» (9-10 серпня 2019 р., м. Одеса), «Наукові теорії сьогодення та перспективи розвитку наукової думки» (11 жовтня, 2019 р., Київ). За результатами дослідження опубліковано статті «Духовність як ціннісний вимір буття особистості», та «Особливості актуалізації духовного потенціалу особистості майбутніх психологів».

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 77 наукових праць українських і зарубіжних авторів та додатків.

РОЗДІЛ 1

ДУХОВНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

1.1. Філософські підходи до пізнання духовного буття людини

Дослідження проблемного поля духовності вимагає звернення до історії питання і, відповідно, праць класиків філософії. Етично зорієнтована духовність (Сократ, Платон, Арістотель) представлена в філософії античності. Релігійні витоки духовності розглядалися в роботах Фоми Аквінського, Августина Блаженного. Естетичний аспект духовності характерний філософії епохи Просвітництва. Раціональне розуміння духовності прослідковується у Б. Спінози, Р. Декарта. Теоретичні аспекти духовності розвинені в працях І. Канта, І. Фіхте, Г. Гегеля. Духовність як явище вольового духу розуміється А. Шопенгауером, Ф. Ніцше.

Вивчення якісного змісту і переважаючих форм реалізації духовності зорієнтовані значимими для конкретного дослідника аспектами проблеми. Так, гуманітарно-антропологічний напрям дослідження представляють У. Джеймс, В. Дільтей, О. Шпенглер, Г. Плеснер, Е. Фромм. Розкриттю екзистенціального простору духовності присвячені роботи С. К'єркегора, М. Хайдеггера, К. Ясперса, М. Марселя, М. Шеллера. Сакральний простір духовності виявляється фрейдизмом, різними школами психоаналізу в структурі індивідуального і колективного несвідомого (архетипи Г. Юнга), в релігійно - зорієнтованій філософії (М. О. Бердяєв, В. С. Соловйов, С. Л. Франк). Набуття духовності у В. Франкла пов'язане з пошуком людиною сенсу свого існування.

У сучасній вітчизняній філософії теоретична розробка категорії духовності міститься в працях В. С. Баруліна, Г. Е. Бурбуліса, Е. К. Бистрицького, С. Б. Кримського, В. О. Лекторського, Т. В. Холостової. Проблеми походження духовності розглядають П. В. Симонов, П. М. Єршов, Р. П. Вяземський. Аксіологічний підхід здійснюють М. С. Каган,

В. Н. Сагатовський, В. С. Степін, В. Г. Федотова. Проблеми моральної культури, кризовий стан "культурного простору" і явища бездуховності в сучасній дійсності обговорюють Н. К. Бородіна, А. І. Корецька, К. В. Малишев, Н. А. Некрасова, Л. О. Темнікова.

Проаналізуємо особливості розвитку знань про духовність, виходячи з логіки розвитку наукової думки. Генезу науки у циклічно-вчинковій перспективі розглядає проф. А.В.Фурман, зокрема, її розвиток в періоди глобальних революцій, коли докорінно змінювалися філософські засади функціонування науки, мінялася наукова картина світу, що закономірно спричиняло зміну типу наукової раціональності (класична, некласична, посткласична, постнекласична).

Існують різні погляди та методологічні підходи до аналізу духовності, її сутності і особливостей формування. Історично склались два найбільш широкі трактування духовності: раціональна філософія і психологія ототожнювала духовність із досвідом свідомої діяльності (включаючи у свідомість всі ментальні і емоційні процеси), представники релігійної спрямованості розуміли духовність у вузькому значенні слова, як досвід сходження людини до Божественного Духу і злиття з Ним. В основі такого трактування духовності лежить переконання, що без взаємодії з Духом як Вищою інстанцією духовне життя людини деградує, перетворюючись в інтелектуальні ігри з діалектичними поняттями.

Розглядаючи розвиток уявлень про духовність в руслі загального генезису науки, варто зазначити, що на кожному новому етапі свого розвитку наука отримувала імпульс для переформулювання своїх принципів та висновків завдяки переорієнтації з одних видів знань на інші. Так, Платон і Декарт орієнтувалися на теоретичний аспект знань; Аристотель і Бекон – на емпірико-споглядальний, в науці XVII-XVIII ст. чітко проявилось прагнення до об'єктивності, створення онтологічних картин світу, у XIX-XX ст. зросла роль суб'єктивного чинника дослідження, в постнекласичній науці – врахування ціннісно-цільових настановлень ученого, створення особистісного

(неявного) знання. У відповідності із зазначеними тенденціями змінюється і об'єкт дослідження духовного світу людини, що проявляється, зокрема, у поняттях: від «душі людини» (античність), напівмістичного «духа людини» (Середні віки), «свідомості людини» (Новий час), до «духовної реальності» (некласична наука) і «духовного буття» в наш час.

Наукове знання – сутнісно раціональне і людське, а тому виникають складнощі в дослідженні духовних феноменів, пізнання яких виходять за межі епістемологічного протиставлення суб'єктно-об'єктного співвідношення та логіко-аналітичного осягнення об'єкта дослідження. Проаналізуємо особливості розвитку знань про духовність виходячи з логіки розвитку наукової думки. Генезу науки у циклічно-вчинковій перспективі розглядає проф. А. В. Фурман, зокрема, її розвиток в періоди глобальних революцій, коли докорінно змінювалися філософські засади функціонування науки, мінялася наукова картина світу, що закономірно спричиняло зміну типу наукової раціональності (класична, некласична, посткласична, постнекласична).

Розвиток уявлень про духовність, виходячи із зазначених історико-логічних періодів розвитку науки представляє таблиця 1.1.

Основи **натуралістичного трактування** духовності були закладені в античності. Характерна ознака натуралізму – відсутність розриву між природним і духовним, розгляд природи як єдиного універсального принципу пояснення всього суцього, що виключає будь-які «надприродні» сутності. Духовне життя якісно ідентифікувалося з природними явищами і розглядалося в погоджені з антропологічною природою людини [53, с.187].

В античний період мислителі висловили багато цінних ідей стосовно духовності, засобів та шляхів її розвитку. Сама ідея духовності появилась у зв'язку з спробами усвідомити сутність людини, смисл її життя, способи організації буття, проблеми самопізнання і самосвідомості.

Таблиця 1.1

**Філософсько-ретроспективний аналіз осмислення феномену
духовності в історичному екскурсі (за Я.М.Бугерко[10])**

Історичні періоди	Пануючі підходи	Основні уявлення періоду	Сутнісний зміст духовності
Докласичний	Натуралістичний	Людина – істота, наділена інтуїцією буття	«Духовність як прояв природної сутності людини, яка дремає в глибинах її нутра»
Класичний XVII ст.	Метафізичний	Людина – духовно-душевна істота	«Духовність як іманентний атрибут об’єктивної фізичної реальності, взаємодія людської душі і об’єктивного Духа»
Класичний XVIII- 1 пол. XIX ст.	Соціально-філософський	Спрямованість буття людини визначає її життєтворчість	«Духовність – смисложиттєва цінність, сходження особистості до власних ідеалів, цінностей і реалізації їх у своєму житті»
Некласичний кін. XIX – поч. XX ст.	Духовно-антропологічний	Перманентна нескінченність духовного буття людини	«Духовність – інтенційна родова сутність людини, актуалізація сил несвідомого, глибинних архетипів»
Постнекласичний ост. третина XX ст.	Ноологічний	Ціль і смисл життя людини- сакральний	«Духовність – іманентно-трансцендентна сутність людини»

Аналізуючи особливості **наукової думки Нової доби** (період першої наукової революції), проф. А.В.Фурман відмічає, що саме тоді «уперше сформувалася емпірична сфера науки як особливий пласт раціональної картини світу, в котрому функціонують ідеальні об’єкти нового типу – теоретичні конструкти і моделі, у яких відображені сутнісні сторони і зв’язки реальних об’єктів, речей, подій» [67, с.20]. Вивчення духовності в цей час характеризується переходом від натуралістичного до метафізичного тлумачення даного феномену. Якщо **натуралізм** розглядав природу як єдиний універсальний принцип пояснення всього сущого, який виключає будь-яку надприродну сутність, то в основі метафізичного трактування духовності лежить ідея, що людське буття в силу своєї недосконалості та обмеженості не може бути джерелом духовності. Не маючи повноти в самій собі, людина потребує «ціннісної вертикалі», співвіднесення з абсолютними цінностями і

смыслами. *Метафізика* традиційно орієнтувала людину на деякий універсальний сенс буття; відповідно, духовний пошук і рух до духовної досконалості пов'язувались із спрямованістю до абсолютних, трансцендентних цінностей, не пов'язаних безпосередньо з предметно-перетворювальною активністю людини, але належних до сфери абсолютного духу.

Розвиток науки XVIII – першої половини XIX ст. (період другої наукової революції) продовжувався у класичному форматі, однак спричинив диференціацію ідеалів і норм наукового знання, виникнення спеціальних онтологічних картин світу, сприяв дисциплінарній побудові науки та різкому зросту її продуктивної сили. У вивченні духовності в зазначений період починається перехід від метафізичного підходу до *соціально-філософського*. Відбувається редукування абсолютних сутностей – природи і Духу – до соціокультурних реалій, людина розглядається у єдності з культурно-історичним світом. Соціальна філософія – ідеологічний антипод метафізики, критикуючи «абстрактну ідею самоцінності людини як довільної метафізичної конструкції», основним вважає розгляд людини «в реальних умовах її існування», враховуючи її життєві обставини і прагматичні потреби [див. 53, с. 215].

Кінець XIX – початок XX ст. (період третьої наукової революції) відзначається постанням некласичної науки, яка уже не претендує на абсолютну і повну об'єктивність знання, а характеризується плюралізмом, різноманіттям загальних картин світу, утвердженням гносеологізму та принципу релятивізму, ствердженням відносності людських знань та значним зростанням суб'єктивного чинника. У дослідженнях духовності появляється *духовно-антропологічний підхід*. Нового наповнення набуває ідея доповнюваності людини і Абсолюту, що виражається в їх взаємному прагненні і поєднанні. Основу її складає уявлення про двоїстість світу, наявність в ньому двох пластів реальності: справжнього, духовного, ноуменального світу і світу чуттєвого, феноменального, об'єктивованого, який не володіє дійсним існуванням. Відкинувши претензії на повну абсолютність і об'єктивність

знання, духовно-антропологічний підхід виявляє принципову відмінність між вірою і знанням: знання спирається на розум, який є «виявленням достовірності або імовірності пропозицій, ... які ми придбали, користуючись нашими природними здібностями, тобто відчуттям і рефлексією» (Лейбніц), а віра є «згодою з пропозицією, яка ґрунтується на «одкровенні», тобто на вказівках, отриманих незвичайним шляхом від Бога, який повідомив їх людині» [34,с. 512].

В останній третині ХХ століття (початок четвертої глобальної наукової революції) почалося формування постнекласичної науки. Зростає кількість міждисциплінарних досліджень, об'єктами яких є складні, часто унікальні, динамічні, відкриті, саморозвиткові системи, пошукова робота з якими вимагає принципово нових дослідницьких стратегій і моделей взаємодії. У вивченні духовності зростає тенденція врахування різних напрямків дослідження даного феномену, зокрема релігійних, моральних, художньо-естетичних, езотеричних. Новим підходом до вивчення духовності стає **ноологічний**. Вивчається динаміка ноосфери (надпсихічного світу думок, ідей, смислів) людини як людини-творця, котра носить в собі образ і подобу Божу. Структурованість душевно-духовного життя і пізнання визначаються категоріальним ладом феноменолого-антропологічних тріад таких як «дух-душа-тіло», «існування-екзистенція-трансценденція», «імпресія-рефлексія-експресія» та ін. Цей категоріальний лад вказує на буття суб'єктивного людського духа як носія свідомості, мислення і пізнання, переживання і розуміння і підкреслює структурованість (векторність, тензорність, фрактальність, нелінійність, негомогенність, неізотропність та ін.) людської свідомості.

1.2. Аналіз наукових підходів до вивчення духовності особистості

Аналіз основних тенденцій розвитку науки другої половини ХХ століття показує на складності у визначенні справжньої внутрішньої сутності людини, її

єства. Нові методологічні підходи аналізу екзистенційної сутності людини потребують розуміння її духовної природи. Про це говориться і у зарубіжних, і у вітчизняних дослідженнях. Зокрема, Дейвід Елкінз та Джеймс Гілмен критикують сучасну психологію за втрату свого коріння та ідентичності. Вони вважають, що саме поняття душі є головним центром психотерапевтичної роботи і стверджують, що «де є зв'язок з душею, там психологія; де такого зв'язку нема, те, що має місце, краще назвати статистикою, фізичною антропологією, культуровою журналістикою або вихованням тварин» [16, с. 102].

Людина як душевна і духовна реальність розглядається в дослідженнях Б. С. Братуся, Е. І. Ісаєва, В. І. Слободчикова. Вони першими у вітчизняній психології гостро критикували реальний стан досліджень сучасною психологією людини і підкреслювали відносність та міфологічність знань про внутрішній світ людини, котрим керується сучасна психологія, і в якому успішно функціонують такі моделі і типи її душевного устрою, як особистість “за Фройдом”, “за Роджерсом”, “за Франклом” та ін.

Розуміння онтологічної сутності людського буття як специфічного виду активності, дозволило В. М. Ямницькому виділити окрему категорію – життєтворчу активність особистості. Дослідник зазначає, що процес життєтворчості є цілісною реалізацією всіх потенціалів особи творця, акмеологічним виявом його буття, а тому життєтворча активність – це «особливий інтегральний вид активності особистості, що становить симультанну єдність її адаптивного, продуктивного, суб'єктного та пізнавального типів і характеризується цілісністю виявлення на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях прояву. З таких позицій життєтворча активність розглядається як активність суб'єкта життєтворчості, котрий свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму» [77, с. 29-30].

Сучасні дослідження показують, що такі онтологічні властивості свідомості людини як інтенційність та потенційність пронизують всі рівні її

життєактивності. Вони є внутрішніми глибинними умовами розгортання у бутті, дійсності, світі сутності сутнього (у даному разі – сутності індивідуального, одиничного самобуття окремої людини). Тому всі відносини (зовнішні та внутрішні) буття людини (як сутнього) наповнені інтенційним і потенційним змістовими нашаруваннями. Кожне окреме людське буття володіє інтенцією пізнання та перетворення сутнього, але в особистому житті кожна особа реалізує ці інтенції тією чи іншою мірою, на тому чи іншому рівні, з тією чи іншою продуктивністю, проявляючи при цьому суто потенційні свої можливості (здатності, здібності, талановитість тощо) [27].

Для характеристики змістовної наповненості людської екзистенції Ф. Ю. Василюк уводить у семантичне поле психології понятійний конструкт “життєвий (або особистісний) світ людини”. Зазначене поняття характеризує співвідношення між світом зовнішнім і внутрішнім, репрезентує цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх буттєвих утілень. Т. М. Титаренко зазначає: «людина розбудовує свій особистісний світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, інтереси і потреби», і «внутрішній світ є скоріше ціннісним середовищем, що забезпечує можливість самовиявів, саморозвитку самої людини» [за 63, с. 65].

На внутрішній потенціал як умову розвою психодуховної ціннісної сутності людини вказується в гуманістичній етиці Е. Фромма та етичній концепції А. Швейцера. Автори підкреслюють важливість плекання тих вартостей, які сприяють повнофункціональному розгортанню людських здібностей і стимулюють становлення індивідуальності, розкриваючи позитивний потенціал кожного через внутрішню активність і самоактивність. Важливе (вирішальне) значення тут має досягнення людиною такого рівня внутрішньої свободи, що дозволив би їй жити “автентичним” своїй самості життям.

Свого часу Г. Гегель зазначав: «Обставини і мотиви панують над людиною лише тією мірою, якою вона сама дозволяє їм це» [12, с. 326]. У

психології конкретизація даного твердження знаходить своє підтвердження у дослідженнях, пов'язаних з феноменом *самоспричинення* особистості, тобто здійснення діяльності у відносній свободі від заданих (як зовнішніх, так і внутрішніх) умов функціонування. В. Франкл докладно описував такий прояв вільної волі людини як свободу стосовно власних потреб і власної тілесності [61]. Антропологічна модель Е. Фромма [62] констатує, що людина вийшла зі світу природи і її тягне йти природним шляхом найменшого опору. Іншими словами, мовиться про шлях повернення в лоно матері-природи, злиття з родом, кланом, суспільством, відмова від самостійності, від власного прийняття рішення, врешті – відмова від рефлексивної свідомості і втеча від свободи. Але оскільки людина не може повернутися в це лоно, то повинна шукати свій, виключно людський, шлях, йти межею двох світів: природного та людського, створювати власні підстави для свого життя. Тією мірою, якою людина самовизначається стосовно вказаної дихотомії, і виявляється її внутрішній потенціал.

Самоспричинення лежить в основі таких проявів особистості, які, як писав М. К. Мамардашвілі [26, с.212], є перпендикулярними до повсякденного потоку життя. Це здатність людини як в когнітивному плані (плані свідомості і картини світу), так і в суто практичному сенсі відсторонитися від потоку повсякдення, у якому вона проживає. Особистість завжди має можливість або «плисти» в межах системи постійно діючих на неї чинників, адаптуючись до них і не використовуючи повною мірою свій потенціал самореалізування, або ж виходити за межі усталеного, відомого, доступного і цілеспрямовано змінювати своє довкілля.

У цьому смислового аспекті М. В. Савчин висловлює таку думку: «Людина стає особистістю, коли відвойовує право не підкорятися законам місця і подорожувати в соціальній структурі, а найголовніше – у сфері духу» [48, с. 25]. Потенційна готовність до цього визначається здатністю [особи] брати на себе відповідальність за розгортання закладених у ній можливостей, здійснювати індивідуальні вибори. Вона «може здійснити правильні і

неправильні вибори, які призводять до здорового чи нездорового способу життя, гармонізації чи дегармонізації внутрішнього світу. Щоб зреалізувати правильний вибір, особистість має володіти фундаментальними здатностями – вірити, любити, творити добро, свободу, відповідальність і боротися зі злом [Там само, с. 22].

В сучасній психології все настійніше утверджується думка, що особистість – це не природний об'єкт, це те, що людина у процесі індивідуального розвитку сама із себе плекає [2; 70; 71; 24; 63; 64]. Вивчення вчинкового життєздійснення особистості у його процесно-динамічному, часопросторовому та результативно-статичному аналітичних вимірах здійснене А. В. Фурманом та А. А. Фурманом [65], що дозволило здолати предметно-дисциплінарні обмеження у побудові образу-моделі особистості та обґрунтувати її визначення як «канонічної форми буттєвої присутності людини у світі й останнього у її психодуховному засвіті і водночас аргументувати її екзистенціювання як спосіб достеменного, суб'єктно натхненного життєзреалізування, у якому головною цінністю є вчинкові діяння, вчинення, завдяки яким вона об'єктивує всю творчу сутність, виявляє неповторну людську природу, реалізує покликання, врешті-решт переживає всю гаму ставлень до світу й осягає – розумом, почуттями, інтуїцією – можливості відкрити для себе смисл буття і сенс життя» [65, с. 7]. А. А. Фурман, окрім того, окреслює сенс життя окремої особистості як духовний орієнтир, який є частиною її екзистенційного призначення-місії у світі і суттєвим, фундаментальним атрибутом як суб'єкта реалізування (див. [63]).

Реальною перспективою для психології як науки, на думку українських дослідників О. І. Климишин, М. В. Савчин, є перехід від гуманітарної парадигми до есхатологічної, орієнтованої життєтворчим світлом і смислом християнської культури. Науковці констатують той факт, що із розвитком наукових знань психологія все більше віддалилася від об'єкту свого дослідження, обмежуючи, модифікуючи його, орієнтуючись то на несвідомі потяги, то на поведінкові реакції, то на репертуарно-рольові засади організації

людської природи і, хоча це звучить парадоксально, перестала мати пряме відношення до душевного життя як такого. Вихід із даної ситуації науковці вбачають в тому, щоб «поглянути на людину передусім як на істоту одухотворену, репрезентовану тілесними, душевним, духовними складниками; не обмежувати пізнання людини лише горизонтальною площиною її реалізації, а враховувати (і, очевидно, визнати пріоритетною) вертикальну площину життєздійснення людини» [20, с. 45].

Сучасна психологія намагається подолати розірваність людського існування на суб'єктний і об'єктний плани шляхом «онтологізації суб'єктності, індивідуалізації форм, змістів і смислів суб'єктної активності людини». При цьому В. О. Татенко вводить поняття «субстанціальних інтуїцій суб'єктного ядра психіки», щоб підкреслити «живо-творний» і «духо-творний характер цієї інстанції» [50, с. 324]. Науковець зазначає, що «видається цілком доречним співвіднести поняття «дух» у його онтичному значенні «із себе творчої сили» з поняттям суб'єктності, а поняття «душа» із спроможністю до вчинку» [50, с. 349].

У сучасній психології розрізняється поняття духовного та душевного життя людини як відмінність між поверхневою екзистенцією людини і внутрішнім глибинним буттям (духовним життям). Духовне життя людини не є суб'єктивним, «не належачи до складу об'єктивної дійсності, воно залишається справжньою, у відомому сенсі самоствердною, міцно затвердженою первинною реальністю» [58]. Ця реальність ще значиміша і важливіша для людини, ніж реальна об'єктивна дійсність, бо «людина може в певній мірі закрити очі на об'єктивну дійсність, відсторонитися, відмовитися від неї, втратити зв'язок з нею, але ніяк і нікуди не може відійти від реальності внутрішньої, від реальності свого власного Я, яке є і залишається в ній. Це глибинне буття живе, конкретне і його повнота суцільна в людині, навіть коли вона його не помічає». Власне саме тому засновнику логотерапії Віктор Франкл стверджував, що «людина більша за психіку: людина є дух. Самим актом

власної самотрансценденції вона залишає площину чистої біопсихології та вступає до сфери специфічно людської, до ноологічного виміру» [59].

Подібно український дослідник М. В. Савчина стверджує, що духовне в особистості є іманентним її природі і водночас трансцендентним за походженням: «духовна основа людини – це її внутрішня особа. Духовність – це не продукт культури, що нав'язаний людині ззовні; це істинне єство людини, що дримає в глибинах її духу, її надсвідомого» [46, с. 79].

Теологія і класична філософія навчали, що власна душа або життя є надбанням важливішим і потрібнішим людині, ніж усі багатства і царства світу, оскільки «усе зовнішнє і об'єктивне існує для мене, доступне мені і має для мене значення лише в його відношенні до первинного безпосереднього буття мене самого» [58]. Розуміння того, що зовнішній світ, порівняно із внутрішнім буттям людини, є відносно другорядним супутником нашого справжнього буття, фактично рятує людину від деперсоналізації, коли суб'єкт стає об'єктом і людина «втрачає свою характерну якість суб'єкту, котрий, зрештою, є самодетермінованим» [59], або словами С. Л. Франка – від «знеособлення особи, її духовного вмирання або паралічу – явищем, характерним для нашої суєтної епохи» [58].

Сучасні дослідження антропологів відзначають, що людський дух апріорно завжди відкритий до сприйняття і пізнавального виходу в Абсолютну Реальність. Така трансцендентна спрямованість до Абсолюту реалізується в кожному духовному акті пізнання, незалежно від того, чи усвідомлює це людина і чи хоче вона цього. Виявляється, що активність трансцендуючої людської особистості в духовно-розумовому пізнавальному процесі має глибинний ноологічний смисл. Людина «в принципі, в сутності своїй, постійно спрямована за межі видимої і об'єктивної реальності. В цій трансценденції реалізується людська свобода пізнання, свобода волі і дії, тобто глибинна ноологічна свобода людини. Тут людина переростає зовнішню природну примусовість» [33, с.53].

Таким чином, сучасне наукове пізнання духовності вивчає внутрішнє екзистенційне, самодостовірне буття людини, формує нові методологічні підходи до аналізу буття і сутності людини, виходячи з розуміння сутності людини як людини духовної.

1.3. Потенціал як психодуховна даність людини

До поняття потенціалу людини зверталися відомі вітчизняні та зарубіжні психологи. Так, В. М. М'ясищев вказував, що потенціал особистості – це система її відносин до зовнішнього світу і до самої себе. Б. Г. Ананьєв у поняття потенціалу включав розвиток людини як особистості і як суб'єкта діяльності [1, с. 142]. О. М. Матюшкін акцентував увагу на соціальному аспекті – відносинах людини і світу (установках, позиціях, спрямованості особистості), вважаючи їх способом прояву потенціалу. В. І. Подшивалкіна під потенціалом особистості розуміє динамічне інтегральне утворення, яке визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння і продуктивного здійснення різних видів діяльності [36, с.129]. Такий важливий аспект життєдіяльності людини як її прагнення до самовдосконалення, досягнення вершин особистісного і професійного розвитку, реалізації творчих можливостей і здібностей досліджували С. В. Величко, Г. М. Зараковський. У форматі діяльнісного підходу М. С. Каган диференціював п'ять основних видів людської діяльності і відповідно до них виділив різні види потенціалів особистості: гносеологічний (пізнавальний), аксіологічний (ціннісний), творчий, комунікативний, художній (естетичний) [24, с.385].

В останні роки відбулось значне збільшення кількості публікацій стосовно досліджень потенціалу особистості у психології, однак й досі існує термінологічна неузгодженість визначення вказаного поняття та його

структурних складових. Можна констатувати, що дослідницькі зусилля вчених щодо змісту поняття «потенціал» не вийшли за межі постановки проблеми.

Етимологічне значення терміна «потенціал» (лат. «potentia») – міць, сила, можливість. Відтак і трактування його різне. З філософського погляду, потенціал – джерело, запас, внутрішньо притаманна сила; потенційний – можливий, здатний до дії або те, що відповідає можливості [55]. Соціологічні концепції розкривають потенціал як сукупність засобів та можливостей, які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані задля вирішення певних завдань; як можливості особи, суспільства, держави в певній галузі [14; 22]. У педагогіці потенціал – це «приховані можливості», «резерви» на шляху досягнення мети, «внутрішня спрямованість», яка надає життєдіяльності особистісного сенсу, а тому є істотною силою, що визначає (спрямовує) особистісне та професійне зростання людини [28]. У психології потенціал розуміється як міра употужнення певних можливостей, як цільові орієнтири, як резерв невикористаної, «незадіяної» можливості та як «запас творчості», що забезпечує надійність функціонування системи, її здатність до саморозвитку [29; 32; 38; 47; 52]. В інших сферах наукового знання термін «потенціал» найчастіше використовується як синонім понять «ресурси», «резерви» («кадровий потенціал», «промисловий потенціал», «науковий потенціал», «енергетичний потенціал», «естетичний потенціал» і т.п.) та як фізична величина, що характеризує запас енергії тіла у певній точці поля (потенційна енергія – джерело спокою, тобто недіюча енергія). Відтак потенційний – той, що існує у прихованому вигляді і може виявитися за певних умов.

Аналіз наукової літератури показує, що «потенціал» – багатозначне поняття. Його зміст охоплює сукупність різних засобів, запасів, джерел, які можуть бути за потреби використані. Він позначає ступінь можливого прояву будь-якої дії чи функції. Під потенціалом розуміють величину, яка характеризує широкий клас силових полів і можливості як окремої особи, так і суспільства, держави, а також визначають як «узагальнену, збірну характеристику ресурсів, прив'язаних до місця й часу» [27]. Українська

дослідниця Ярослава Бугерко здійснила структурно-змістову організацію зазначених понять (табл. 1.2)

Таблиця 1.2

Методологічне осмислення потенціалу як моделі мисле вчинення(за Я.М.Бугерко[11])

<i>Логіко-канонічна структура вчинку</i>	ПОТЕНЦІАЛ				
	<i>Передситуація</i>	<i>Ситуація</i>	<i>Мотивація</i>	<i>Дія</i>	<i>Післядія</i>
Семантичне визначення	Джерело	Резерв	Ресурс	Уможливлення	Начало
Часова перспектива	Вічність	Минуле	Теперішнє	Майбутнє	Вічне
Смислове значення	Внутрішньо притаманна сила	Модальність особистості	Готовність до дії (запас)	Продуктивність виконання дій (засоби)	Потужність (здатність до дії)
Діалектичні категорії	Потенційне -		Актуальне		
	Можливе -		Дійсне		
	Суцє -		Належне		
	Несвідоме -		Свідоме		
Аспекти реалізації	Представлений іманент-но наявним ментальним досвідом особистості		Визначений ціннісно-смисловою структурою особистості		Употужнений трансцендентною здатністю
	Непотенційований	Нереалізований	Активованний	Актуалізований	Потенційно невичерпний
Основний конструкт	Інтенції	Потенції	Тенденції	Життєтворення	Сенсовість

Потенціал семантично осмислюється як джерело, внутрішньо притаманна сила людини– неусвідомлена, непотенційована, співвідносна з вічністю (у часовій перспективі) енергія. Зазначений модус потенціалу відповідає буттєвій екзистенції людини й у своєму сутнісному визначенні становить всезагальний учинок. Оскільки «учинок розглядається як вікно в сутнісний, сакральний світ людини, то саме вчиняння закладене в неї на рівні архетипового, фрактального: “вона природно приречена вчиняти, аби бути людиною” (В. О. Татенко)» [за 17, с. 150].

Суттєвою ознакою всього психічного є, за Е. Гусерлем, *інтенційність*, закладена «у трансцендентності існування, у світовому проекті існування» [45, с. 89]. Вона вказує на природну диспозицію людини у відношенні до того, що трапляється в її житті і є проявом буттєвого потенціалу особистості як найбільш загальної ознаки інтенційності людського способу існування. Сучасні дослідження показують, що даний вид потенціалу виявляється у просторі індивідуального буття особистості, в повсякденних й щохвилинних реаліях її життя. Він уможлиблює сутнісний перехід всезагального в одинично-конкретне та універсального в індивідуально-неповторне, окреслює буттєвий контур простору розгортання активності людини, зумовлює сутнісні темпоральні (часові) ознаки її психічної діяльності, відображає змістове наповнення потоку її життєзреалізування [27].

Характеристика потенціалу як ресурсної системи людини відповідає мотиваційному компоненту вчинку і розкриває здатність і готовність до дії. Інакше кажучи, мовиться про суб'єктний, а точніше – суб'єктивний потенціал особистості. Особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі-розвитку, і таке її існування – це перманентний процес становлення, постійний поступ у повсякденних звершеннях і здобутках [64, с.71-72]. Саме динаміка особистісного функціонування визначає закономірності розвитку людини, особливості формування її індивідуальності, вказує на готовність до особистісного саморозвитку.

Формою здійснення власне людського способу існування, за визначенням В. А. Роменця, є ціннісна творчість як «вершинний засіб реалізації творчої сутності буття людини, як засіб її прилучення до культурно-історичного процесу в якості суб'єкта цього процесу. В учинковому діянні людина творить, стверджує, знову відтворює тощо певну цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця, орієнтира у повсякденному діянні. Ціннісна творчість особистості постає при цьому не лише як процес раціонального продукування певних розумових узагальнень, а й як синтезований вияв життєвих сил особистості, її таланту сприймати, чуттєво

переживати світ та його складові, надихати смислом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом» [45, с. 717].

В. А. Роменець, аналізуючи трансцендентну сутність учинку зазначав: «Вчинок як специфічна соціальна (чи за певних умов індивідуальна) моральна дія завжди має трансцендентні ознаки. Вони постають у сутнісній динаміці вихідного суб'єктивного змісту діяння, поведінки, творчості особистості до нової, набутої якості, що перевершує попередній рівень і знаменує певний вихід за межі усталеного, відомого, доступного. Оскільки вчинок актуалізує новий рівень особистості, можна стверджувати про наявність ознак трансцендентного не тільки у результаті здійсненого вчинку, а й у його окремих компонентах, об'єктивних і суб'єктивних умовах вчинкового діяння особистості, засобах учинення тощо» [40, с. 124]. Отож здатність до трансценденції, виходу за межі існуючого та набуття якісно нового рівня саморозгортання індивідуальної сутності Я уможлиблюється завдяки активізації духовного компоненту потенціалу особистості.

Таким чином життєвий потенціал людини формоорганізується як модальність її буттєвого простору і внутрішня творча активність, джерело формування, розвитку і задоволення моральних, розумових та естетичних запитів й інтересів, смисложиттєвих орієнтирів і духовних поривань.

Людина, здійснюючи вчинок й аналізуючи його наслідки, творить себе, усвідомлюючи сенсовість власного існування. Головним змістом післядійового компоненту вчинку є рефлексія. Дія завершується, але вчинок триває і стає основним кроком до нових звершень [74, с.80]. Вчинкова післядія задіює рефлексію у процес віднаходження людиною свого призначення. О. Є. Гуменюк (Фурман) слушно зауважує, що «чим глибша рефлексія психодуховних форм життя людини і внутрішнього Я зокрема, тим розгорнутішим стає трансцендування (вихід за межі явного буття, усвідомлення своєї єдності із Всесвітом як цілим). Іншими словами, ґрунтовність інтроспекції (рефлексія в формі споглядання) визначає масштабність трансцендування, а

відтак просування до Всесвіту як цілого, до універсальності і всезагальності» [69, с. 142].

У співзвуччі з тезою В. Франкла про те, що духовність – це не продукт культури, яка нав'язана ззовні, а істинне єство людини, котре знаходиться в глибинах несвідомого, Оксана Фурман аналізує особливості самореалізації духовного потенціалу Я людини-універсуму, який «утверджується у свідомості як окрема іманентна самість тоді, коли в неї виникає бажання до всього прекрасного... Таке самотворення добра... виконує функції опосередкованого спілкування, щонайперше через духовні продукти життєтворення із вселенським океаном духовності загалом, реалізує місію-мету – стати універсумом повно духовним» [69, с. 138]. Відтак у людини активізується «той пласт духовного світу, який є першоумовою формування ідеального Я та абсолюту Я як рушійних енергоінтенцій учнівського (студентського) бажання відшукати і реалізувати сенс свого життя за принципом «тут-тепер-повно-назавжди» [Там само]. Подібну думку висловлює і М. Бовен: «Під духовним я розумію такий момент, коли ми діємо, виходячи із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв'язок з енергією Універсума. Межі між Я – Ти – Вони – Природа – Бог зникають. Тут немає ніякого мислення. Ми – суть чистої свідомості, чистий досвід..» [5, с. 31].

У будь-якому разі очевидно, що зазначене відповідає уявленню про потенціал як употужнення духовної енергії людини, відображає не лише міру подолання особистістю заданих обставин, а й здолання нею самої себе, точніше – віднаходження себе у світі через внутрішнє спонукання до досягнення сенсу власного життя.

Окремо зауважимо, що досвід смислоосягнення, смислотворення і смислоосвоєння є непротим, драматичним, ментально і психологічно затратним. Однак лише цей шлях дозволяє реалізувати внутрішні духовні сили особистості, розкрити всі грані-модуси її потенціалу людськості.

Висновки до першого розділу

1. Нові методологічні підходи до аналізу буття і сутності людини показують, що духовність укорінена в онтичних засадах існування людини, є постійно відновлюваним процесом взаємовпливу людини і світу, котрий здійснюється у їх безпосередній суб'єкт-об'єктній взаємодії. Духовне життя людини виходить за межі об'єктивної дійсності і належить до внутрішньої реальності, яка недоступна зовнішньому об'єктивному спостереженню. Витоки і джерела духовності лежать не лише в сфері свідомого, але й у несвідомих структурах психіки.

2. Проблему духовності важко ставити і вирішувати у виключно академічній манері, оскільки об'єктом і суб'єктом трансформацій у духовному зростанні є сама людина, предметом вивчення – цілісний і нескінченно різноманітний духовний світ людини, який постає з духовних інтуїцій, є суб'єктивним і індивідуальним, а тому не піддається виразу у вигляді наукової або метафізичної системи.

3. Сучасна психологія намагається подолати розірваність людського існування на суб'єктний і об'єктний плани шляхом онтологізації суб'єктності, індивідуалізації форм, змістів і смислів суб'єктної активності людини. Проникнення в сутнісні глибини буття людини, у світ її значущих переживань, цінностей і смислів, спроби сутнісної рефлексії природи психіки з необхідністю повертають дослідників до ніби застарілих, але насправді метаісторичних категорій «душа» і «дух». Визнання людини духовно-душевною істотою, означає, що вона не лише потенційно є суб'єктом власного життя, але й виявляє цю здатність через вчинкову активність.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

2.1. **Форми та умови актуалізації духовного потенціалу особистості студента**

Проблему духовного потенціалу дуже важко ставити і вирішувати у виключно академічній манері, оскільки предмет вивчення – цілісний і нескінченно різноманітний духовний світ людини – виростає з духовних інтуїцій, є суб'єктивним і індивідуальним, а тому не піддається виразу у вигляді наукової або метафізичної системи. Духовному досвіді людини, «жива тканина якого з усіма своїми проявами опирається понятійному схоплюванню і теоретичній обробці, якнайкраще підходить характеристика, яку Лев Шестов дав істині, сказавши, що вона не лише існує, але, мабуть, і живе. І, як усе живе, не лише ніколи не буває собі рівна, але і не завжди на себе схожа» (цит. за [53,с. 6]).

В переважній більшості наукових досліджень духовний потенціал пов'язується з діяльністю свідомості, і перш за все, з її ціннісним зрізом та формуванням світогляду людини. “Я-духовне” розглядається як складова структури особистості, яка актуалізує основні смисли духовного порядку, пов'язані з найважливішими проблемами людського буття – призначенням, життям, смертю та вічністю, свободою та відповідальністю, самовдосконаленням і найвищою духовною самореалізацією. М. Й. Боришевського

Е. О. Помиткін розглядає духовний потенціал через структурні компоненти особистості. При цьому зазначає, що особистість можна розглядати як суб'єктивну проекцію духовного «Я», яка забезпечує засвоєння та примноження життєвого досвіду, всю повноту соціальних стосунків та способів самореалізації у людському співтоваристві. Особистість, як соціальне «Я»

індивіда, виконує функцію посередництва між «Я»-біологічним і «Я»-духовним, зумовлюючи відповідні соціальні потреби в самоствердженні, кар'єрному зростанні, самореалізації у соціумі. Ідентифікація людини суто з біологічним «Я» зумовлює потреби психофізіологічного характеру: в їжі, сні, відпочинку та ін., потреби, які пов'язані зі споживанням. Що ж стосується «Я»-духовного, духовного потенціалу людини – відповідні потреби мають суттєву відмінність, оскільки духовний потенціал скеровує особистість на самовіддачу, служіння ближнім (людям, природі, світу), Красі, Добру та Істині [39, с.69].

Дослідник зазначає, що конструктивний розвиток особистості здійснюється шляхом оволодіння власною біологічною природою, перетворенням «натури» в культуру, споживацтва – у творчість, творчості – в духовну творчість. На вищих рівнях розвитку соціальне «Я» інтегрується в «Я»-духовне: через духовну творчість, служіння та самовіддачу людина стає співтворцем нових духовних цінностей, нової духовної реальності, до якої запрошує оточуючих. Він вважає за доцільне розглядати феномен духовного потенціалу в поєднанні функціонального та змістовного вимірів, а тому запропонував свій підхід, який назвав духовно-особистісним [38, с.69]. Специфічною ознакою цього підходу є те, що розгляд феноменів духовного порядку здійснюється невід'ємно від психологічної структури особистості, з усіма притаманними їй внутрішніми процесами. Основне, що даний підхід поєднує змістовий та функціональний виміри духовності. Змістовий вимір розкривається через розгляд таких визначальних категорій як Істина, Любов, Краса, Добро, а функціональний вимір – через актуалізацію трьох специфічно людських психічних функцій - свідомості, самосвідомості та волі людини, причому, з врахуванням розвитку її ідеалів, смислів та цінностей.

М. В. Савчин вказує на специфічність досліджень проблематики духовного потенціалу людини, вводячи в понятійний апарат психології поняття духовної парадигми, яка спрямовує психологічну науку до цілісного погляду на людину в єдності її тіла, душі і духу – як творіння Божого, акцентує увагу на духовному центрі людини. Змістом вивчення постають не тільки

горизонтальні, а й вертикальні виміри особистості та її психіки, шляхи вдосконалення людини і світу, зокрема основні здатності людини – вірити, любити, бути вільною та відповідальною, здатною творити добро і боротися зі злом. У методологічному плані духовна парадигма відкриває, аргументує, обстоює та пропонує психології стратегію вирішення проблем особистості та її буття, нові шляхи вирішення практичних проблем консультування, корекції та психотерапії. Світоглядно духовна парадигма пропонує нове світобачення (людини та її буття), пов'язує психологію з містологією та живою філософією.

Вивчення сучасного стану проблеми духовного потенціалу засвідчує сутнісну неоднозначність вказаної категорії. У психологічних дослідженнях спостерігається взаємозаміна та недиференційованість понять духовність, духовний потенціал, духовні цінності, моральність, духовні стани і т.п. А тому аналіз складових духовного потенціалу передбачає використання системного підходу, з допомогою якого ми створили теоретичну модель духовного потенціалу особистості (рис. 2.1).

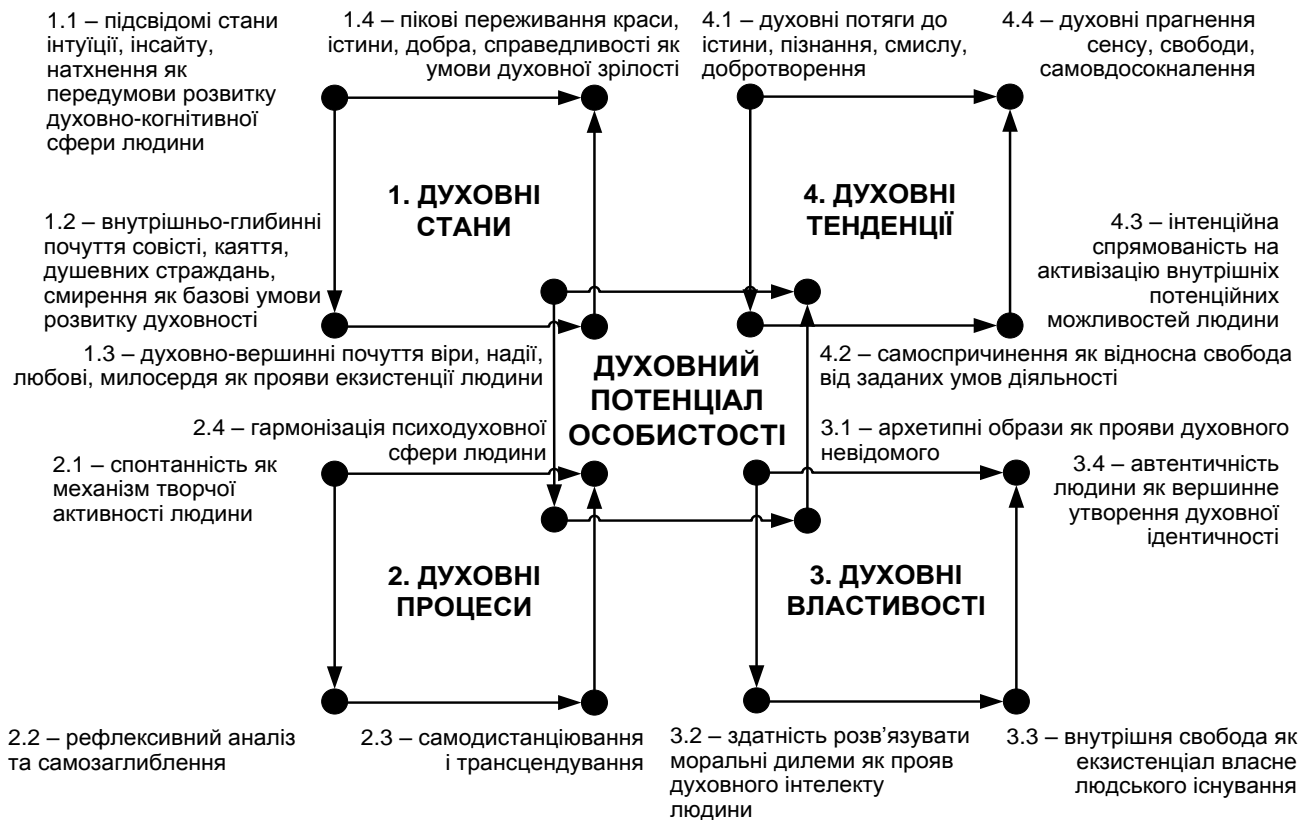

Рис. 2.1. Структурно-функціональна модель духовного потенціалу особистості

Розгляд духовного потенціалу особистості як функціональної залежності духовних станів, духовних процесів, духовних властивостей та духовних тенденцій показує, що кожна із зазначених складових починає функціонування із несвідомої сфери. Зазначена структурно-функціональна модель показує, що духовний потенціал накладає відбиток на всі підструктури особистості і потенційно є своєрідним регулятором духовної діяльності та поведінки людини.

Насамперед зазначимо, що ми розглядаємо духовність як засадничу основу єдності Я людини. Це особлива психічна реальність, яка синтезує в собі основні риси всіх базових компонентів психіки – процесів, властивостей, станів, тенденцій. Вона є засобом реалізації вищого – метасистемного – рівня організації психіки. Структурно-функціональна модель духовного потенціалу особистості показує, що це складноконструйоване психодуховне явище, яке зароджується у несвідомих глибинах психіки людини, реалізується в ціннісно-смісловій сфері людини, виходить за просторово-часові координати і визначає спрямованість людського життя до вершин її екзистенції.

Дане твердження співзвучне думці М. В. Савчина про те, що духовний потенціал особистості є водночас іманентним її природі і трансцендентним за походженням. Так, вчений стверджує, що «духовна основа людини – це її внутрішня особа. Духовність – це не продукт культури, що нав'язаний людині ззовні; це істинне єство людини, що дремає в глибинах її духу, її надсвідомого» [46, с. 79].

На думку М. В. Савчина, людина з високим духовним потенціалом «володіє догматичною свідомістю, яка синергійно поєднує живе знання Бога, вічності та предметне знання світу, постійно переживає містичну єдність з Божественною Благодаттю та відповідні духовні стани, а її життя спрямоване на перебування у пам'яті Божій, перетворенні його з тлінного на нетлінне. Вона постійно самовдосконалюється і поліпшує світ. Осягнення автентичної духовності відбувається у діалозі людини з сокровеними глибинами своєї душі» [47, с.210]. А тому, за визначенням науковця, духовний потенціал – це

здатність до пошуку Бога у своїй душі, і, як результат – це життя з Богом, любов до Нього та несення світлосяйної божої любові людям, дар творчого світла. Дослідник наголошує на наявності ірраціональних (а за термінологічним визначенням автора – позараціональних чи надраціональних) елементів у людині, що засвідчують її божественність, постійне трансцендентування, що якраз і виявляється в людяності, добрі, красі та любові. «Дух – це божественне в людині, божественна присутність, що веде людину до добродійності та беззаперечного сприйняття Бога. Його сила всеохоплююча, спокійна», - наголошує М.Савчин.

Духовність задає головну мету життя і розвитку людини, виявляється в почутті духовної родинності до всього людського і звеличеного. Основу духовності утворюють віра людини в безсмертя людської душі, її вічне життя, незнищенність творінь людського духу, розвиток і збагачення духовного життя людини, вищу силу, Бога. Духовність не є частиною океану несвідомого чи тільки свідомості, вона – позасвідоме в людині. Інтегративно в особистості духовне проявляється в повноцінній екзистенції, загальній оптимістичній спрямованості життя до досконалості, гармонії, людської універсальності особистості (примноженні талантів), актуальності віри, надії, любові та мудрості, реалізації тенденції бути (духовне і моральне самоствердження і самовираження). Духовне очищує, гармонізує, заспокоює душевний світ людини, дозволяє усвідомити свої проблеми та знайти шляхи їх розв'язання. Наслідками орієнтації на духовне є реорганізація життєвого світу: переоцінювання цінностей, спрямованості особистості, реорганізація досвіду, ставлень до світу, інших людей, до Вічного та минушого, життя і смерті.

Сучасний розвиток психології вказує на необхідність дослідження питань фахової підготовки майбутніх психологів, специфіка роботи яких потребує формування особливих навичок конструктивної взаємодії в рамках «людина – людина». Саме такі вміння є необхідними умовами ефективною роботи практичного психолога в галузях соціальної допомоги і психологічної служби. Ефективність цих психологічних служб зумовлюється якісною підготовкою

психологів у вищих закладах освіти. Слід зазначити, що рівень професіоналізму психологів визначається не лише здобутими теоретичними знаннями, а й мірою їх особистісного духовного розвитку. Важливим для майбутнього психолога є здійснення глибинно-психологічного самопізнання та актуалізації свого духовного потенціалу, що є максимально сприятливим для процесу оволодіння професією.

Український дослідник В. Г. Панок окреслює основні вимоги щодо змісту освіти практичних психологів у вищих закладах освіти: виділення у психологічній освіті теоретичної і практичної підготовки; розподіл за спеціалізаціями з метою поглиблення психологічних знань; загальнокультурна і мовна підготовка психолога. Дослідник зауважує, що центральним об'єктом зусиль практичної психології має стати людина в контексті її власної життєвої ситуації, що передбачає врахування як професійних навичок психолога, так і його власного життєвого досвіду. Зміст навчання мусить спрямовуватись на внутрішнє змінювання суб'єкта навчання, а психологічні знання повинні мати суб'єктивну значущість для того, хто навчається, сам процес навчання повинен бути суб'єктивно драматичним [35, с. 122].

Сама по собі вища освіта ще не гарантує ні високого рівня моральної вихованості, ні духовності. Розуміючи духовність майбутнього фахівця як інтегративну професійно значущу якість особистості, що характеризується орієнтацією на духовні цінності культури в особистісному саморозвитку та міжособистісній взаємодії, відмітимо важливість створення спеціального психокультурного середовища освітнього процесу, яке повинно створювати відповідні умови для самореалізації духовних сил особистості [9].

У зв'язку з цим, цілком очевидною є необхідність пошуку нових психологічних підходів і педагогічних технологій, орієнтованих на розвиток духовності особистості в сучасному освітньому просторі вищих навчальних закладів. На думку І. Д. Бега процесу виховання в підростаючої особистості системи духовних цінностей має передувати психологічна готовність до реалізації свого духовного призначення (вищих смислів життя, духовного Я),

яку слід спрямовано формувати, засобом рефлексії [4, с.47]. Тоді, впливаючи на самого себе, наступник змінює себе, координує свою діяльність, емоції, думки, співвідносить їх із ціннісно-смысловими підставами – своїми, інших учасників навчальної взаємодії, загальнолюдськими. А тому рефлексія виступає специфічним регулятивним центром психодуховної реальності та, власне, і всієї життєдіяльності людини. Саме з появою духовно-смыислової рефлексії пов'язано ціннісно-смыслова визначеність життя конкретної особи, здатність набувати духовного досвіду.

В психологічних дослідженнях І. В. Юстус духовний досвід розглядається як один з компонентів змісту освітнього процесу. При цьому вказується, що разом із набуттям фахових знань, способами вирішення професійних і дослідницьких завдань, творчим досвідом, студент повинен опанувати і зазначеним досвідом, тобто досвідом ставлення до себе і світу через інтуїтивне осягнення душевного світу людини у співвіднесенні з світом культурних цінностей. Духовний досвід як компонент змісту освітнього процесу відзначений своєрідністю: він не може задаватися за допомогою традиційних програмно-методичних засобів, а вимагає створення особливого соціо-культурного і психодуховного середовища, нових форм міжсуб'єктної взаємодії. Оволодіння цим досвідом виражається не в предметних знаннях і уміннях, а у формі життєвих сенсів, які стають невід'ємною сутнісною складовою внутрішнього світу молоді людини.

Спільна освітня діяльність педагога і вихованців може бути охарактеризована як ціннісно-смысловий процес міжсуб'єктного спілкування, котрий результативно вказує на становлення системи цінностей індивідуальності. Цей процес утверджується як обмін із зростанням труднощів, оскільки під час освоєння нового змісту у навчальній взаємодії виникає новий досвід спілкування та діяльності, що значною мірою відбувається завдяки сформованій у викладача смысловій установці на долучення студентів до ситуативних розвивальних взаємостосунків на засадах співавторства у здійсненні освітнього процесу, в якому має місце взаємна самозмінна його

суб'єктів-учасників. Очевидно, що оцінювання і самооцінювання власних досягнень, паритетне співробітництво, співтворчість учасників навчання, емпатійне розуміння – це ті фасилітативні установки, котрі є суто аксіологічними для освітньої системи ВУЗу. У зв'язку з цим нами визначено ціннісно-сміслові координати освітньої системи у вигляді двомірної моделі, що уможливорює виконання вимог принципу кватерності.

Психодуховний простір освітньої діяльності складає: 1) поле усвідомлення світу і себе, що передбачає долучення наступника до соціокультурних зв'язків і відношень; 2) поле вільного співробітництва і реалізації особистісних норм, за якого відбувається освоєння соціальних норм паритетної співдіяльності учасників освітнього процесу; 3) індивідуально-вчинкове поле самовизначення, спрямоване на оволодіння учасниками різного виду ціннісними уявленнями; 4) поле вільного і відповідального самотворення, де реалізується ціннісне і відповідальне ставлення до власної життєдіяльності.

За такої побудови навчання студент не стає суб'єктом навчання, а є ним визначально як носій суб'єктного досвіду. Це зумовлено тим, що у групі відбувається «зустріч» заданого з уже наявним суб'єктним досвідом останнього, а тому актуалізуються процеси збагачення, окультурення, а не лише його породження чи засвоєння. Тоді навчання постає не як безпристрасне пізнання, а як суб'єктно значуще осягнення світу, котре наповнене для студента особистісними смислами, цінностями, ставленнями, які зафіксовані у його суб'єктному досвіді. Він попадає у ситуацію, коли потрібно шукати смисл, побудувати образ і модель свого життя, вибрати творчий варіант розв'язку проблеми, дати оцінку фактам чи висловити своє ставлення до певних подій. Отож розгортається робота з усвідомлення наступником світу і себе самого, котра спричинює виникнення окремого набору цінностей і стимулює духовний розвиток студента.

При входженні студентів в друге поле аксіологічного простору освітньої діяльності (поле вільного співробітництва і реалізації особистісних норм) відбувається інтенсивне освоєння ними соціальних норм паритетної

співдіяльності. Протягом навчання вони накопичують знання, конструюють власні тезауруси, поміщаючи в них різноманітні, часто взаємно протилежні уявлення, моделі поведінки, способи вчинкових дій тощо. Вся ця інформація переструктурується та унормовується завдяки внутрішній рефлексивній діяльності наступників і служить джерелом їх особистісного зростання. Так знімається проблема вищої школи, коли студент не відчуває зацікавленості до навчальних дисциплін, і не має інтересу до себе як до особистості, тому що у своїх щоденних навчальних досягненнях є звичайним, буденним виконавцем доручень педагогів. В традиційних системах освіти навчання здебільшого не організоване як саморозвиток, і саме у цьому причина того, що студент не бажає, та й не вміє вчитися (всі інші причини – похідні зазначеного). Байдужість до навчання – зворотна сторона (і симптом) відсутності ставлення до себе як до особистості. І навпаки, позиція студента у розвитково зорієнтованій освіті така, що він утверджується не як «звичайний», не як «передбачений», а як такий, хто зацікавлений самим собою. Освітня діяльність за таких умов навчання осмислюється ним як засіб самовизначення, котрий має форму його повсякденнонавчального життя. Однак ця «повсякденність» переживається глибоко особистісно, як низка великих і малих, але завжди унікальних і неповторних подій, головна з яких – відкриття самого себе і своїх можливостей.

Оволодіння наступниками цінностями культури вводить їх в третє – індивідуально-вчинкове поле самовизначення. При цьому один із шляхів формування глибинно-особистісних вартостей полягає в тому, що соціальна цінність спочатку присутня у свідомості лише як така, про яку студент знає, але яка не має реального персонального смислу і спонукальної сили, і лише пізніше, набуваючи й одне, і друге перетворюється у справжню особистісну цінність. Проміжним етапом на цьому шляху становлення цінності є її «обкачування» у форматі уяви, ніби примірювання до себе і свого життя. Цінність, яка функціонує в уяві, вже має особистісний смисл, хоче ще й не володіє спонукальною силою.

Реалізація цінностей студентами у процесі навчання відбувається як розвиток відношень і ставлень таким чином, що вони стають невід’ємними компонентами особистості. У результаті створюється цілісний образ особистості, про яку можна сказати, що вона справедлива, чесна і т.ін. Іншими словами, відбувається збагачення соціально-культурного досвіду власного Я студентів як індивідуальностей, утвердження оригінальності та непересічності їхньої освітньої дії [69].

Юнаки і дівчата не лише набувають знання через раціональне переконання, оволодівають нормами під час наслідування, а й обстоюють цінності у ситуаціях самостійного здійснення морального вибору. Власне, вони поступають як індивідуальності із суб'єктивним ядром, причому активні, вільні і відповідальні у проектуванні, здійсненні і творчому перетворенні власної діяльності. Це свідчить про вступ їх в четверте полеаксіокультурного простору навчання – поле вільного і відповідального самотворення. Тут реалізується фундаментальна людська здатність до саморозвитку, тобто спроможність змінювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, що сутнісно виявляється у виникненні універсума як образу суб'єктивної діяльності, котрий утворюється «внаслідок саморозвитку Я-духовного як внутрішньо неподільного злиття із Всесвітом через прийняття ним однієї з таких над персональних психоформ – віри, честі, краси, істини тощо» [71, с. 87]. Саме тут проявляється здатність до самовизначення, до усвідомлення власної універсумності – засаднича спроможність або вершинна цінність людської екзистенції

2.2. Засоби і технології становлення духовних спроможностей майбутніх психологів

Загальновідомо, що професія психолога-практика, будучи долученою до різних сфер суспільного життя, ставить високі вимоги до його особистості як фахівця-професіонала. Саме тому за час навчання у ВНЗ студенти повинні не

тільки опанувати потрібним багажем спеціальних знань, а й розвинути відповідні психологічні якості-риси та сформувати позитивне професійне мислення, від чого повною мірою уможлиблюється успішність їхньої майбутньої практичної діяльності. А тому особливо гострою постає проблема становлення духовних спроможностей майбутніх психологів.

Слід зазначити, що рівень професіоналізму психологів-практиків визначається не лише здобутими теоретичними знаннями, а й ступенем їхньої особистісного розвитку та актуалізованим духовним потенціалом. Останніми роками більше уваги приділяється різним практичним методам підготовки психологів, хоча вони обмежується переважно соціотренінговими заняттями і недостатньо приділяється увага заняттям, які передбачають самоактуалізаційний та саморозвитковий ефект.

В контексті заявленої теми, варто звернути увагу на професійне становлення і підготовку майбутнього психолога. Поняття «професіоналізму» визначається в дослідженнях як «здатність самостійно, відповідально і творчо проектувати й здійснювати свою діяльність» [35, с. 137]. Важливою передумовою формування професіоналізму, як зазначає В. А. Семиченко, є мотивація вибору майбутньої професії, яка, на жаль, не завжди усвідомлюється майбутніми психологами, та об'єктивні складові їх майбутньої професійної діяльності.

Український дослідник О. Ф. Бондаренко вказує на важливість формування під час навчання у вищому закладі освіти професійної компетенції психолога. Остання, за його визначенням, складається із сформованої у майбутнього фахівця психологічної культури та розвиненої професійної свідомості, котра, своєю чергою, включає особистісну та професійну зацікавленість і визначаються професійним і життєвим досвідом психолога. Формування фахівця-психолога, на його думку, повинно містити: «засвоєння декларованих професією соціальних норм, етичних принципів, способів соціальної поведінки; набуття професійної позиції, що проявляється у високому

рівні знань і розвитку професійних навичок; наявність цілісної системи уявлень психолога про себе як особистість» [41; 7].

Аналіз психологічної літератури показав, що до професійно важливих особистісних характеристик та умінь психолога дослідники відносять: уміння глибоко проникати в сутність психологічних явищ, проблем, прагнення до самопізнання, самовдосконалення (Н. Наумова); здатність до професійної рефлексії, творчості (М. Бадалова, Л. Терлецька); розвиток та самореалізація особистості (В. Панок, Л. Уманець); психологічна культура (Н. Чепелева); формування професійної самосвідомості та особистісної зрілості (Н. Кучеровська); розвинені комунікативні здібності (О. Бондаренко, Л. Петровська, Т. Яценко); індивідуалізм, самостійність у виробленні рішень (М. Амінов, М. Молоканов); психологічна сміливість, сила волі, відкритість до набуття нового досвіду, творча самореалізація (Т. Яценко); особистісна та професійна ідентичність (О. Бондаренко); високий рівень духовного потенціалу (М. Савчин, Е. Помиткін).

Особливу увагу приділяють розвитку у майбутнього психолога соціально-перцептивних умінь та професійної інтуїції, його майстерності гармонізувати свідому й несвідому сфери, здатності не стати «роботом» і водночас не втратити самототожності [35; 76]. Багато уваги в психологічній літературі приділяється «синдрому згорання», котрий загрожує тим спеціалістам-практикам, які не розв'язали власні внутрішні проблеми, тому виявляються психологічно нестійкими й навіть непридатними до професійної роботи. Фактично, можна стверджувати про неактуалізованість їх духовного потенціалу, котрий і забезпечує життестійкість в стресових ситуаціях, здатність протистояти негативним впливам, залишатись в усіх обставинах самодостатнім і автентичним.

Щоб бути ефективною, враховувати індивідуальну неповторність особистості та вимоги професіоналізації, організація підготовки майбутнього психолога, на думку Н.В. Чепелевої, має включати наступні рівні:

- світоглядний, що ставить за мету «формування професійної свідомості майбутніх фахівців, засвоєння норм, зразків, правил поведінки, формування стійкої системи цінностей, яка б відповідала професійному етикету психолога;
- професійний, що спрямований на оволодіння системою необхідних знань, інструментарієм практичної роботи, формування психологічної культури;
- особистісний, мета якого формування у студента професійно значущих особистісних якостей, гуманістичної спрямованості, «діалогічності» як центрального її компонента, здатності до професійної ідентифікації».

Важливим є формування здатності майбутніх фахівців до рефлексії, як одного з важливих компонентів духовного потенціалу особистості. Саме вона, як зазначає І. А. Зязюн «сприяє професійному самовизначенню, здатності самостійно вирішувати внутрішні проблеми і бути самостійним у прийнятті життєво важливих рішень» [89].

Згідно з дослідженнями О. Ф. Бондаренка, «підготовка психолога-практика передбачає розв'язання не лише вузько професійних, а й духовних, світоглядних завдань» [7, с. 21]. При цьому когнітивний аспект особистості майбутнього психолога визначає його екзистенційний аспект.

Як видно з проаналізованих праць, дослідники зосереджують увагу на професійному й особистісному аспектах підготовки майбутнього психолога-практика, при цьому недостатньо висвітленими залишаються шляхи інтеграції цих двох аспектів. Також, незначною мірою в сучасних наукових дослідженнях розкривається духовний аспект підготовки майбутнього фахівця-психолога.

Майже всі сучасні українські психологи (Г. О. Балл, О. Ф. Бондаренко, Л. Ф. Бурлачук, Ж. П. Вірна, І. А. Зязюн, З. С. Карпенко, О. В. Киричук, В. П. Москалець, В. Г. Панок, В. В. Рибалка, О. П. Саннікова, В. А. Семиченко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман, О. Є. Фурман, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін.), вказують на необхідність змін в системі підготовки психологів-практиків, забезпечення умов формування важливих особистісних і професійних якостей. Запропоновані різні методи та прийоми, що забезпечують

оптимальні умови особистісного розвитку майбутнього психолога. Останнє виступає необхідною передумовою фахових знань і вмінусфері психології: сприяє розвитку духовних здатностей в майбутніх психологів; забезпечує набуття професійної ідентичності, основою якої є усвідомлення і подолання внутрішніх конфліктів та бар'єрів; виробляє здатність застосовувати набуті знання в практичній роботі.

Аналіз зазначених наукових джерел з проблематики підготовки ефективного психолога дозволив нам створити теоретичну модель підготовки психолога-практика з розвиненим духовним потенціалом (табл. 2.1)

Таблиця 2.2

**Теоретична модель підготовки психолога-практика з розвиненим
духовним потенціалом**

Домінанти кредитно-модульного освітнього циклу	ПОВНИЙ ОСВІТНІЙ ЦИКЛ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ			
	1 курс Інформаційно-пізнавальний етап	2 курс Нормативно-регуляційний етап	3-4 курси Ціннісно-рефлексивний етап	5-6 курси Духовно-самореалізаційний етап
1. Психологічна налаштованість	Позитивне ставлення до професії, бажання домогтись успіху	Спрямованість на оволодіння професійними знаннями та вміннями	Усвідомлена відповідальність психолога за результати своєї діяльності	Саморефлексія та професійна ідентичність
2. Домінуючі форми організації духовного потенціалу	Духовні стани	Духовні процеси	Духовні властивості	Духовні тенденції
3. Механізми актуалізації духовного потенціалу	Спонтанність як механізм творчої активності людини	Рефлексивний аналіз та самозаглиблення	Самодистанціювання	Гармонізація психодуховної сфери особистості
4. Процеси духовного зростання	Самопізнання	Саморозуміння	Саморозвиток	Самоактуалізація

Психологія – особлива галузь знань, у якій особистісна психологічна недосконалість фахівця знижує рівень його майстерності. Професіоналізм

психолога-практика потребує належного самопізнання, розвитку особистісних характеристик, духовних якостей. Специфіка професії психолога-практика полягає, на думку провідних українських психологів, у тому що, на відміну від інших сфер професійної діяльності, саме внутрішній потенціал спеціаліста, його когнітивний, інтерактивний, екзистенційно-смісловий, духовний аспекти, визначають дієвість психологічної допомоги, а отже, забезпечують високі професійні результати.

У створенні належних умов для актуалізації духовного потенціалу студентів важливою є роль викладача вищої школи, його фахова і психологічна переорієнтація від механічного використання знань і досвіду до вмотивованого продукування, внутрішнього вивільнення від традиційних педагогічних схем світобачення, потреба в постійному саморозвитку і самовдосконаленні та організація своєї взаємодії із студентами у формі гуманно-паритетної міжсуб'єктної співдіяльності. Тоді у навчальній взаємодії виникає новий досвід спілкування та діяльності, що значною мірою відбувається завдяки сформованій у викладача смисловій установці на долучення студентів до ситуативних розвивальних взаємостосунків на засадах співавторства у здійсненні освітнього процесу, в якому має місце взаємна самозміна його суб'єктів-учасників.

Така загальна установка реалізується через фасилітативні установки конгруентності (природності, щирості), апріорного і безумовного прийняття особистості, емпатії. Таким чином знімається одна із проблем вищої школи, коли студент не просто не відчуває зацікавленості до навчальних дисциплін, а й не має інтересу до себе як до особистості, тому що у своїх щоденних навчальних досягненнях є звичайним, буденним виконавцем доручень педагогів. У духовно зорієнтованій освіті навчальна діяльність осмислюється як засіб самовизначення, як низка великих і малих, але завжди унікальних і неповторних подій, головна з яких – відкриття самого себе і своїх можливостей, збагачення духовного досвіду.

Завдяки орієнтації на духовне начало (віра, надія, любов, творення добра, активна участь у вдосконаленні світу, духовна рефлексія) студент може досягти значних результатів у духовному розвитку. Це проявляється, за висловом М. Савчина, у здатності гармонізувати свій внутрішній світ, встановлюючи рівновагу з власним несвідомим, долати комплекси, розв'язувати внутрішні суперечності, досягати стану свідомості, який характеризується ясним розумом, широтою та глибиною усвідомлення себе, світу та свого життя (усвідомлення головного в житті); розумінням, сприйманням і прийманням внутрішньої (власна місія у житті, сенс життя, свій особистісний ідеал) та зовнішньої («треба», «від мене очікують») необхідностей; здатністю контролювати життєві ситуації, розв'язувати проблеми з врахуванням усвідомлених минулих та актуальних помилок [48, с. 196].

Процес духовного розвитку особистості, активізації її духовного “Я” невід’ємно пов’язаний з упорядкуванням ідеалів, цінностей та смислів. Духовне зростання з одного боку, виходить за межі індивідуального, підносить людину до трансперсональних переживань, а з іншого – через саморефлексію спрямовує її у глибини власного внутрішнього світу [7, с.12]. Студенти, ґрунтуючись на рефлексії пройденого освітнього процесу і результатах власних діянь, не тільки усвідомлюють свою самоцінність, але і внутрішньо осягають (хоча б ситуативно) унікальність буття, що дозволяє їм самостійно вибирати і розвивати ціннісну систему координат свого життя і відносно неї вибудовувати свою життєву траєкторію. Вони відкривають духовно смислові опори віри в себе, добро, справедливість, усвідомлюють потребу власного духовного самовдосконалення, перспективи свого подальшого життя і прямують до вершинного рівня – внутрішнього налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя, актуалізації свого духовного потенціалу.

Таким чином, процес духовного розвитку особистості, активізації її духовного Я під час належно організованого навчання, невід’ємно пов’язаний з самопізнанням, досягненням особистісної зрілості та гармонії внутрішнього світу особистості. Духовне зростання не позбавлене криз і протиріч, однак

спонукає студентів до самовизначення, до здійснення низки великих і малих, але завжди унікальних і неповторних подій, головна з яких – відкриття самого себе і своїх можливостей, збагачення духовного досвіду, що виступає умовою духовної самореалізації особистості. У духовно зорієнтованій освіті навчальна діяльність осмислюється студентом як засіб самовизначення, як низка великих і малих, але завжди унікальних і неповторних подій, головна з яких – відкриття самого себе і своїх можливостей, збагачення духовного досвіду. Студент опановує вміннями-здатностями самоаналізу, самомотивації, саморегуляції, самокоординації, самоконтролю, самооцінки, а найголовніше – починає усвідомлювати свою індивідуальність, одержує цілеспрямований поступ усередині свого психодуховного життя.

Висновки до другого розділу

1. Психологія – особлива галузь знань, у якій особистісна психологічна недосконалість фахівця знижує рівень його майстерності. Професіоналізм психолога потребує належного самопізнання, розвитку особистісних характеристик, духовних якостей. Специфіка професії психолога-практика полягає у тому що, на відміну від інших сфер професійної діяльності, саме внутрішній потенціал спеціаліста, його когнітивний, інтерактивний, екзистенційно-смісловий, духовний аспекти, визначають дієвість психологічної допомоги, а отже, забезпечують високі професійні результати.

2. Створена структурно-функціональна модель духовного потенціалу особистості передбачає розгляд духовного потенціалу особистості як функціональної залежності духовних станів, духовних процесів, духовних властивостей та духовних тенденцій. Зазначена особливість показує, що духовний потенціал особистості це складноконструйоване психодуховне явище, яке зароджується у несвідомих глибинах психіки людини, реалізується в ціннісно-смісловій сфері людини, виходить за просторово-часові координати і визначає спрямованість людського життя до вершин її екзистенції. Духовний

потенціал накладає відбиток на всі підструктури особистості і є регулятором духовної діяльності та поведінки людини.

3. Для актуалізації духовного потенціалу студентів важливе значення належить створенню ціннісно-сислового простору навчального закладу, котрий сприяє розвитку духовної культури студентів, усвідомленню ними власної культурної самобутності, культивування саморозвивальної системи цінностей, вияву більшою чи меншою мірою творчої унікальності та імовірної універсумності. За такої організації освіти навчальна діяльність осмислюється як засіб самовизначення, як низка великих і малих, але завжди унікальних і неповторних подій, головна з яких – відкриття самого себе і своїх можливостей, збагачення духовного досвіду. Студент опановує уміннями-здатностями самоаналізу, самомотивації, саморегуляції, самокоординації, самоконтролю, самооцінки, а найголовніше – починає усвідомлювати свою індивідуальність, одержує цілеспрямований поступ усередині свого психодуховного життя. Процес духовного розвитку особистості, активізації її духовного “Я” невід’ємно пов’язаний з упорядкуванням ідеалів, цінностей та смислів.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМА МЕТОДІВ І ЗАСОБІВ ЗБАГАЧЕННЯ ДУХОВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

3.1. Діагностика духовного потенціалу майбутніх психологів

Студентський вік є важливим періодом особистісного й професійного самовизначення молоді людини. Варто зазначити, що саме під час навчання розвиваються різні аспекти психіки студентів, формується особистість майбутнього спеціаліста в цілому, молода людина починає відчувати себе суб'єктом, що пізнає, здатним думкою осягнути існуючу й уявлювану дійсність, контролювати власні психічні та поведінкові стани, керувати ними. Зазначений віковий період є часом найбільш інтенсивного формування особистості, розвитку професійного мислення й самоствердження. Для молоді характерні планування, проектування й прогнозування свого життя з метою самовизначення. Винятково інтенсивно розгортається духовна робота над собою, визначення меж своїх спроможностей, процеси ціннісного самовизначення, самоактивності, самопізнання молоді людини. Визначення молоді людиною своїх психологічних особливостей призводить до зміни внутрішньої позиції, вироблення своєї нової ідентичності, прагнення до актуалізації свого духовного потенціалу та самореалізації своїх внутрішніх можливостей.

Визначаючи духовний потенціал людини як сукупність її духовних, душевних (психічних) і фізичних сил та властивостей, що визначають її відношення з Богом, людьми і світом та її життя, М. В. Савчин зазначає, що «аналіз духовності не можна здійснити в межах чистого позитивістсько-наукового аналізу об'єктивної дійсності, бо вона недоступна зовнішньому об'єктивному спостереженню, де обов'язкове розрізнення між об'єктом і суб'єктом. Фундаментальною внутрішньою умовою автентичного пізнання духовного є відсутність у душевній сфері людини роз'єднаності на суб'єкта і

об'єкта (суб'єкт-об'єктна єдність). У пізнанні духовного найпродуктивніші: метод філософського наведення, духовна герменевтика, самоаналіз духовного життя, самотрансцендентування, споглядання, любов, художня творчість» [47, с. 211].

У тому сенсі, в якому духовність є чинником структуризації різних рівнів суб'єктивності – відіндивіда до суспільства, її можна розглядати як міру, форму і одночасно показник співрозмірності людини з ідеальними сторонами світу, вираженими в ціннісних установках і орієнтаціях суб'єкта.

Щоб дослідити сферу духовності людини, необхідно опиратися на певну методологію її дослідження, відповідну теоретичній концепції. Найбільш адекватним підходом є міждисциплінарний підхід. У дослідженні духовності дослідники виділяють різні напрями, зокрема проф. М.В.Савчин аналізує споглядально-описовий (дескриптивний), герменевтичний – пояснювально-інтерпретаційний, систематичний – науково-узагальнювальний та містологічний підходи.

Одним з найперших був споглядальний напрям дослідження. Для грецьких філософів істинне знання гармонійно поєднувалося зі спогляданням, у яке втягується не тільки сама людина, але й оточення, в якому вона жила, і суспільство, до якого вона належала. Споглядання забезпечувалося старанним обмеженням і впорядкуванням простору і часу, в яких людина з неослабною увагою зосереджувалася на божественному спогляданні як дарі благодаті. За таких умов людина більше скеровує споглядання на практику, прагне до цілісності свого життя та гармонії внутрішнього світу [46, с.135].

Герменевтичний підхід передбачає визначення перспективи читання та виявлення прихованого смислу. Духовна герменевтика звертає увагу на ключові моменти процесу духовною читання: ставлення до читання, сприйняття тексту, роздуми, відчуття свого зв'язку з Богом, зважання на милість Божу, вплив тексту на поведінку читача.

Епістемологія розкриває сутність речей і задає напрям вивчення, але одночасно, на думку М.В.Савчина, і прикриває двері до істини, коли

прихованою стає реальна перспектива. Якраз із цієї причини у кожній сфері науки вчені змушені постійно доуточнювати та у згоджувати категорії та логічні правила, бо завжди виявляється різниця між відомостями про предмет дослідження і самим предметом. Знаходження істини – це подолання цієї різниці. Будь-яка велика істина про духовну сферу людини має інтерсуб'єктивний характер. Ця характеристика є невід'ємною частиною самого процесу пошуку істини. Істинним є твердження, що має відповідну форму свого вираження. Однак трудність полягає в тому, що духовність важко виразити мовою суспільного часу, бо мова культури постійно змінюється, розвивається та є недостатньою для вираження суті. Одночасно, духовність тісно переплітається із соціально-культурним контекстом, з переважаючою ментальністю даного періоду, атмосферою, яка визначає дану культуру. Духовні форми виникають як внутрішній діалог з культурою за її законами, щоб у протиставленні їй відшукати спосіб подолання культурної амбівалентності у ставленні до Бога.

Аналізуючи містологічне дослідження, зазначений вчений підкреслює, щомістологія – це розмірковування над містичним досвідом. У такому дослідженні з'ясовується суть процесів духовного пробудження і духовної поведінки людини, особливості її стосунків з Богом, вивчаються практика духовного провидирства та духовні автобіографії. Містичний досвід має такі ознаки: 1) радикальна пасивність; 2) цілісність поглядів на світ, на себе і своє життя, внутрішнє світло, несподіване проникнення в глибину речей; 3) невимовне єднання з Богом, що часто виражається в термінах глибокої темряви або «ночі» щодо всього чуттєвою і природного; 4) перехід, від досвіду до буття; 5) містицизм гармонійний з догматами і етикою Церкви [46, с. 139].

Разом з цим у дослідженні феноменів духовності, на думку Е.О.Помиткіна, важливе поєднання функціонального та змістовного вимірів. Змістовий вимір розкривається через включення таких смислоутворювальних загальнонаукових категорій як Істина, Добро, Краса, Любов, а функціональний вимір – через актуалізацію вищих психічних функцій особистості (свідомості

самосвідомості та волі) у процесі розвитку її ідеалів, цінностей і смислів. Свій підхід автор називає духовно-особистісним і розглядає його як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості у процесі актуалізації і розвитку духовного потенціалу [38, с. 30]. Основоположними принципами, що відображають сутність даного підходу є принципи духовно-особистісної інтеграції, ієрархічності та ціннісно-сислового спричинення. *Принцип інтеграції* підкреслює єдність духовної, соціальної та біологічної природи людини як цілісної системи, яка є в постійному інформаційно-енергетичному обміні з навколишнім світом. Еволюційно-історичний поступ людства невід'ємно пов'язаний з одухотворенням особистості, яке відбувається у її структурі на основі розвитку попередніх базових процесів: інтелектуального, морального, емоційного. *Принцип ієрархічності* підкреслює, що духовна сфера людини виникла онтологічно найпізніше, водночас вона є найбільш складною, а тому і найбільш важлива як особистісне утворення відносно інтелекту, емоційно-почуттєвої сфери та психофізіології. *Принцип ціннісно-сислового спричинення* вказує на важливість узгодженості у внутрішньому світі людини ідеалів, цінностей і смислів людського життя. Поведінку, вчинки та діяльність особистості важливо вивчати у безпосередньому зв'язку з їх ціннісно-сисловим спричиненням, особливостями актуалізації та реалізації духовного потенціалу особистості.

Реалізація методологічних засад дослідження духовності особистості потребує особливого психодіагностичного інструментарію та методичних засобів спрямованих на вивчення духовного потенціалу особистості.

Наше дослідження мало теоретико-експериментальний характер і проводилося у три етапи:

1) *теоретичний етап* – була визначена сфера і проблема дослідження; вивчалася філософсько-психологічна, методична література з даної теми; аналізувалися процедурні особливості використання методик; формулювалася мета та завдання дослідження.

2) *експериментальний етап* (грудень 2018 р. – травень 2019 р.) – проведено визначення рівня духовного потенціалу за методикою Е.Помиткіна та визначення типу спрямованості особистості практичного психолога за опитувальником Т. Данілової у студентів I, III курсів і студентів-магістрів та здійснено формувальний етап дослідження в експериментальній групі.

3) *теоретико-узагальнювальний* – основна увага спрямовувалася на теоретичний аналіз і узагальнення результатів експерименту та з'ясування подальших перспектив дослідження.

Об'єктом дослідження була студентська молодь віком від 18 до 25 років. Вибір цієї категорії обстежуваних був зумовлений важливим етапом у житті молодого покоління, коли «людина не тільки оволодіває різними соціальними ролями, а й формує свої соціальні очікування, створює систему ціннісних орієнтації, інтересів, ідеалів, стає активним повноправним членом суспільства...» [10, с. 9].

Експериментальне дослідження проводилося на базі кафедри психології та соціальної роботи юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету. Відповідно до мети роботи дослідницьку вибірку склали студенти спеціальності «Психологія» денної та заочної форми навчання Тернопільського національного економічного університету (ступінь вищої освіти – бакалавр та магістр). Загальний обсяг вибірки – 65 осіб.

На діагностичному етапі експериментального дослідження усім учасникам дослідження було запропоновано виконати методику Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості», (додаток А). Методика призначена для виявлення трьох важливих характеристик духовного розвитку: духовного потенціалу, який, за визначенням автора, інтегрує вольові якості характеру та духовну спрямованість особистості; розподілу духовного потенціалу в структурі особистості (у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології) та орієнтації особистості на духовні цінності: естетичні, гуманістичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та

самореалізації. Окрему шкалу в методиці призначено виявленню відповідальності як одного з важливих факторів духовного становлення особистості. Двовимірна шкала відвертості, застосована в методиці, побудована за принципом порівняння ідентичності відповідей на запитання, однакових за змістом, але різних за формою та за принципом підрахунку позитивних відповідей на некоректні запитання і твердження. Теоретичною основою методики слугує психологічна структура особистості з високим духовним потенціалом, до складу якої Е.О. Помиткіним включені 126 особистісних якостей і здібностей. Методика є ефективною для осіб різної вікової категорії, починаючи з підліткового віку.

Обстеження проводилося у формі письмового опитування у групі. Одержані результати відображає рис. 3.1.

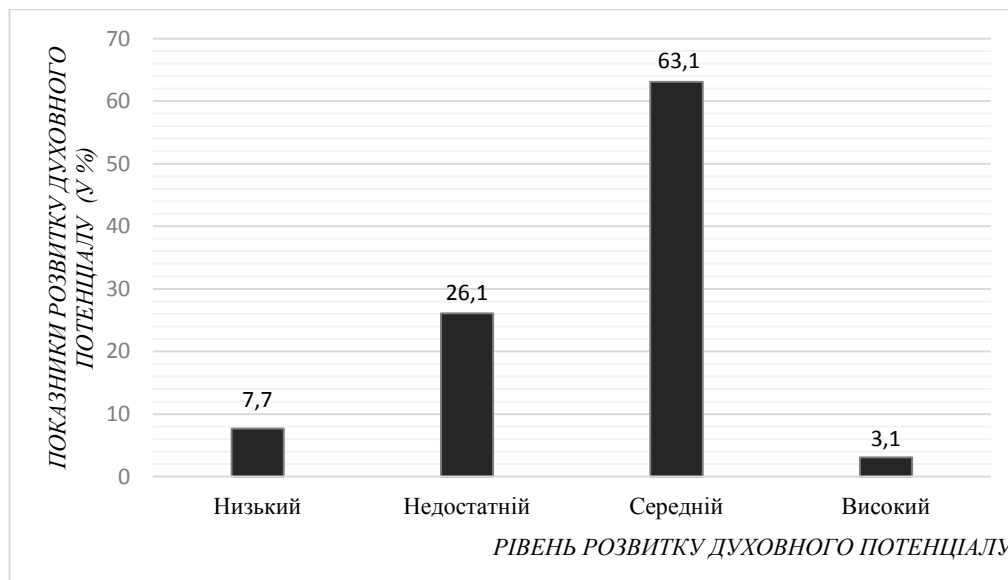

Рис. 3.1. Рівень розвитку духовності студентів I, III та V року навчання спеціальності «Психологія» за методикою Е. Помиткіна «Духовний потенціал» (грудень, 2018 р.)

Найменшу групу з усіх обстежених становлять студенти з високим рівнем духовного потенціалу (3,1% від загальної вибірки). Цим студентам характерні високий рівень розвитку гуманістичних, екологічних, естетичних цінностей; вони здатні до самопізнання та самовдосконалення, а також це

особистості, які мають високий рівень самореалізації та відповідальності. Другу, за чисельністю, групу (33,8% обстежених) становлять студенти, які мають низький рівень духовного потенціалу. З них у 7,7% студентів – дуже низький загальний показник духовного потенціалу, у 26,1% – недостатній.

Поведінково зазначені дані проявляються у їхній байдужості до оточуючих та природи. Характерними особливостями даної категорії студентів є те, що вони не дотримуються загальнолюдських принципів співіснування та не несуть відповідальності за стосунки. Переважну більшість досліджуваних складає група студентів (63,1% обстежуваних) з середнім рівнем розвитку духовного потенціалу.

Порівняльний аналіз одержаних результатів діагностики дозволяє зробити висновки про наявність певних кількісних та якісних відмінностей у духовному розвитку студентів різних курсів (рис.3.2).

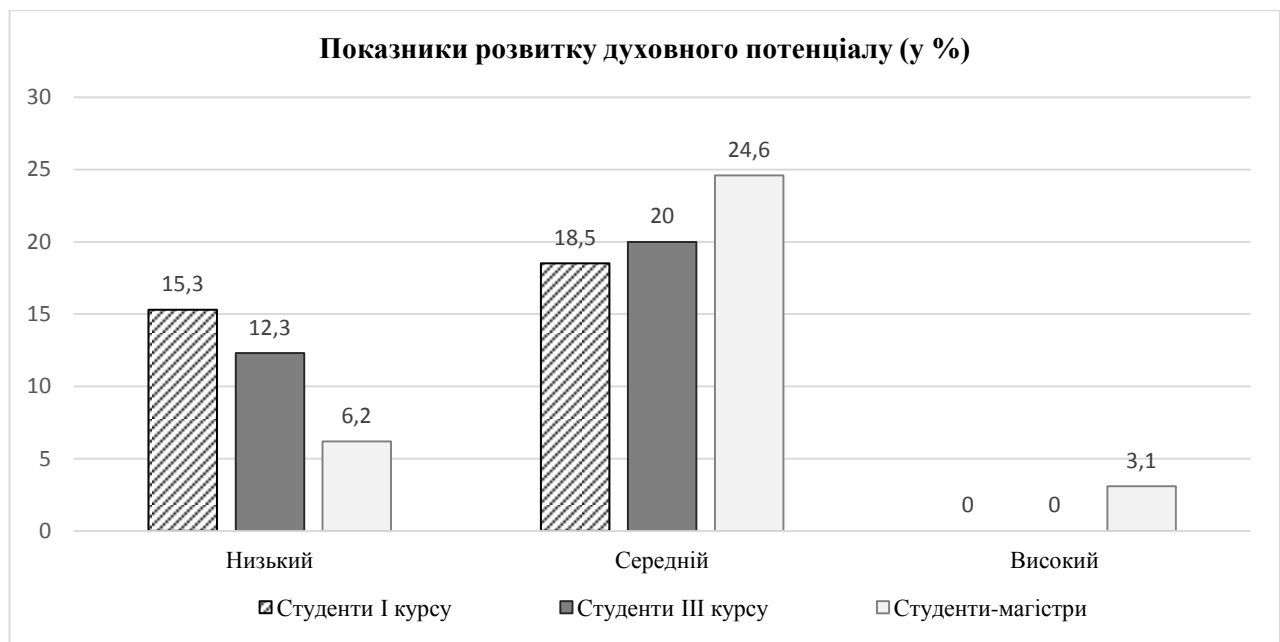

Рис. 3.2. Порівняльний аналіз показників духовного потенціалу студентів I, III та V року навчання спеціальності «Психологія» за методикою Е. Помиткіна «Духовний потенціал» (грудень, 2018 р.)

Зокрема, прослідковується вікова тенденція підвищення рівня духовного потенціалу та морально-етичної відповідальності студентської молоді (від недостатнього та низького рівнів на I курсі до середнього – у студентів-магістрів). Визначення спрямованості особистості психолога за методикою Т. Данілової (додаток Б) показало тенденцію до часткового зниження прояву егоцентричної спрямованості студентів, що є, безумовно, позитивним, але водночас виявлено, що у 16,5% студентів проявляється яскраво виражена егоцентрична спрямованість і у 47,7% – прагматична, що в загальному складає 2/3 респондентів. Дані результати є досить тривожними, особливо враховуючи особливості їх майбутньої професії. Водночас, позитивним фактом було виявлене в результаті обстеження зростання кількості виборів змістом смислу життя соціальних і духовних цінностей у студентів старших курсів.

Порівняння одержаних в результаті тестування даних з матеріалами спостереження та анкетування стосовно духовних цінностей студентської молоді показало, що для першокурсників, порівняно з студентами старших курсів характерна слабка орієнтація у загальнолюдських цінностях, у поняттях добра та зла, відсутнє конкретне розуміння призначення своєї професії. Викликає занепокоєння і той факт, що чверть досліджуваних (25%) мають нульовий рівень сформованості морально-етичних цінностей, 30% – недостатній рівень. Тобто у 55% студентів не сформована морально – етична сфера, вони можуть бути непередбачувані в своїх вчинках, їм досить складно довіряти. Дослідження показало, що майже 24% досліджуваних орієнтуються на егоїстичні смисли, зокрема бути незалежним і нікому не зобов'язаним, бути здоровим, насолоджуватися життям, що засвідчує певну духовно–психологічну незрілість опитаних. 37,8% респондентів майже ніколи не переживали альтруїстичних емоцій, 32,4% – не керуються в своїх вчинках моральною мотивацією, у 56,5% – не сформовано або майже відсутнє почуття відповідальності за свої вчинки, 59,1% – взагалі не аналізують складні в морально-етичному плані ситуації, практично не замислюються над ними, що

свідчить про недостатній розвиток моральних, гуманістичних та екзистенційних складових духовності у студентів.

Досить тривожним є і той факт, що у 21,5% опитаних домінуючими цінностями є егоїстичні: їм характерне прагнення до успіху, слави, суспільного визнання, престижу, впливу на інших людей, а також до різних розваг, що фактично зовсім не узгоджується із обраним ними фахом.

Аналіз отриманих результатів обстеження дозволив виділити фактори, котрі визначають духовне становлення студентів – психологів різних курсів. Так, для студентів-першокурсників найбільший вплив здійснюють:

по-перше: ціннісно–вольовий компонент духовної сфери особистості, важливе значення мають моральні характеристики (когнітивного, естетичного, екзистенційного плану), котрі проявляються в основному на рівні засвоєння знань про те, як необхідно діяти та, рідше, звички це робити; студентам-першокурсникам характерне прагнення до саморозвитку та до самовдосконалення, вони керуються здебільшого моральною мотивацією, оскільки «так прийнято і так їх виховали», не усвідомлюючи вповні потреб інших людей, а тому і не переживають альтруїстичних емоцій, задоволення від того, що надали допомогу іншим;

по-друге: контактність яка проявляється як прагнення до самоактуалізації через спілкування з оточуючими людьми, і при цьому демонструють власну автономність, гнучкість у соціальних контактах, а також креативність, аутосимпатію. Однак, контактність зазначеної групи студентів проявляється часто без врахування загальноприйнятих у суспільстві цінностей;

по-третє: ціннісно–цільовий компонент представлений через пошук сенсу життя, спрямованість на реалізацію гуманістичних цінностей, а також розвиток особистої відповідальності;

по-четверте: ціннісно–емоційний компонент наявний переважаними соціальними та духовними цінностями, альтруїстичним відношенням до людей, довірою до них, доброзичливістю у стосунках.

Загалом для першокурсників притаманне бажання бути психологом, однак відсутнє усвідомлення кінцевого покликання цієї професії, а також відсутня чітко виражена орієнтація на добро і зло, прагнення до власного самопізнання. Зазначене можна інтерпретувати як достатньо високий розвиток пізнавального компонента духовності та водночас недостатній – морального та екзистенційного компонентів.

Аналогічний аналіз факторів, які визначають особливості прояву духовності студентів-третьокурсників дозволив виділити наступні:

по-перше: ціннісно – емоційний компонент із добре вираженою гуманістично–екзистенційною спрямованістю та досить чітко вираженою орієнтацією на загальнолюдські цінності, студентам притаманне бажання бути щирим та безпосереднім у спілкуванні;

по-друге: прагнення до самоактуалізації через досягнення автономності та саморозуміння, однак не докладаючи значних зусиль, не займаючись самовдосконаленням та розвитком власної відповідальності;

по-третє: етично-моральна складова відповідальності, котра реалізується через рефлексію, моральну мотивацію, альтруїстичні емоції, а також інтуїцію та сформовані на достатньому рівні морально – етичні цінності.

В загальному для третьокурсників притаманні дещо більша, ніж для першокурсників, орієнтація на етично-моральні цінності, в них в більшій мірі проявляється пошук сенсу життя, причому у напрямку реалізації певних соціально-бажаних цінностей. В студентів часто проявляється бажання до самореалізації, однак без докладання значних особистих зусиль. Професійна спрямованість студентів-третьокурсників підкріплена позитивним відношенням і довірою до людей, а також особистою відповідальністю.

На духовний розвиток студентів-магістрів I року навчання визначальний вплив мають такі фактори:

по-перше: ціннісно–вольовий компонент духовної сфери базується на сформованих морально-духовних цінностях, достатньо чіткій професійній

гуманістичній спрямованості, що є важливим для професійної компетентності майбутнього психолога;

по-друге: студентам характерне прагнення до самоактуалізації через автономність, спонтанність, активне спілкування та реалізацію потреби у пізнанні і самопізнанні;

по-третє: особливість морально–вольового компоненту відповідальності полягає в тому, що він більшою мірою спрямований на реалізацію морального відношення до природи та довколишнього середовища, ніж на стосунки з людьми.

Студентам-магістрам властивий пошук сенсу життя, в основному, у напрямку соціальних та духовних цінностей, водночас, у переважній більшості студентів проявляється професійна спрямованість на інших, однак у частини з них переважає спрямованість на себе («сам собі психолог»), що часто проявляється через постановку собі мети і намагання її досягнути, прагнення до самовдосконалення без урахування потреб і проблем інших людей.

Аналіз одержаних даних дозволив висловити припущення, що становлення духовної сфери особистості студента визначається не лише віковими особливостями, а й, по-перше, певними індивідуально-особистісними та, по-друге, організацією і реальним наповненням навчального процесу, передусім його цілями, змістом, формами, технологіями, методами і засобами. Тому із числа студентів-магістрів було сформовано експериментальну групу (ЕГ) в кількості 8 чоловік, з котрими проводилися спеціальні тренінгові заняття з метою актуалізації їх духовного потенціалу. Інші студенти-магістри склали контрольну групу (КГ).

Підтвердилось припущення, що традиційне навчання у вищому закладі освіти (ВЗО) справляється із завданням трансляції студентам знань, умінь, навичок, які потрібно застосувати у відносно стандартній ситуації. Варто зазначити, що навчання майбутніх психологів ведеться за лекційно-семінарською системою, причому значна увага приділяється сучасним засобам ведення навчання, зокрема візуалізації, використанню фрагментів

інтерактивних методів проведення лекцій та діловим іграм з моделювання виробничих ситуацій під час практичних занять. Однак, як зазначає проф. А.В. Фурман, за традиційної системи навчання «логіка навчально-виховного процесу проходить повз внутрішній світ учня». Це пояснюється домінуючою орієнтацією викладача на навчально-предметний зміст, котрий не фіксує і не може розкрити духовно-психологічні переживання як студента так і самого викладача [66].

А тому доводиться констатувати, що в сучасних соціально-економічних умовах традиційні освітні установи не завжди здатні узяти на себе функцію організації індивідуальної траєкторії розвитку особистості вихованців, розвитку їхніх духовних якостей, створити спеціальні умови для актуалізації їх духовного потенціалу.

3.2. Психотехнологія духовно-морального розвитку особистості

Процес формування професійної майстерності майбутнього фахівця особливо інтенсивний під час оволодіння спеціальністю, тобто у період навчання в закладі вищої освіти, коли урештешується найактивніше включення студента в освітній процес як суб'єкта навчальної (у всіх її інваріантах) діяльності, спрямованої на творче освоєння знань, вироблення умінь і формування навичок, які, з одного боку, забезпечують опанування майбутньою спеціальністю, з іншого – становлення особистості психолога-професіонала як високодуховної особистості.

У своїй повсякденній діяльності психолог має справу із безпосередньою психологічною практикою, яка «відрізняється від усіх інших практик першочергово своєю спрямованістю, цілями, а також засобами» [29, с.38]. Тому закономірно, що до психолога як професіонала ставляться підвищені вимоги, дотримання яких згодом забезпечить ефективність здійснення роботи.

Виходячи з цього, психолог-практик має бути не тільки висококваліфікованим працівником, а й одночасно високодуховною особистістю. Перед системою вищої освіти, що забезпечує підготовку психологів-професіоналів, виникає головне завдання – створення відповідних умов, які сприятимуть формуванню професійно значущих якостей майбутніх фахівців психологічного профілю, розвиватимуть їхній духовно-творчий потенціал, соціальну активність, творчі спроможності.

Під час навчання у закладі вищої освіти відбувається первинне «освоєння» професії, визначається життєва й світоглядна позиція особистості. При цьому слід враховувати, що по-перше, професійний розвиток психолога є динамічною, процесуальною системою, в якій можна виокремити певні етапи, по-друге, професійне становлення майбутнього фахівця характеризується не лінійністю, здатністю до самоорганізації, по-третє, професійний розвиток психолога проявляється у нерозривності з внутрішніми і зовнішніми факторами, взаємодія яких робить його ефективним. А тому професійний розвиток майбутнього психолога можна означити як динамічний, нелінійний, багаторівневий процес, при якому відбуваються якісні зміни особистості психолога, що обумовлені внутрішніми і зовнішніми факторами.

Український вчений В.П. Андрущенко зауважує, що головна сутність людини – духовна, а тому і головне значення освітнього процесу – цестворення відповідних умов для актуалізації духовного потенціалу та формування духовної сфери студента, а «духовне становлення майбутнього фахівця повинно стати відправним пунктом та кінцевим результатом навчально-виховного впливу» [за 21, с.7].

Перехід від абстрактного аналізу категорії професійного розвитку психолога у закладі вищої освіти до розгляду реальних конкретних сторін зазначеного процесу передбачає певну сполучну ланку, якою виступає розробка оптимальної моделі й технології розвитку психолога у вищій школі, тобто розробка стратегії й тактики оптимального руху психолога до професійної готовності й професійного розвитку. Звернення до психотехнології духовного

зростання зумовлене необхідністю розгляду професійного розвитку психолога як цілісного феномену. При цьому слід врахувати наступні методологічні й психологічні позиції. По-перше, моделювання професійного розвитку психолога неможливо розглядати поза навчально-професійною діяльністю, без врахування взаємозв'язку й взаємодії особистості й діяльності, оскільки діяльність психолога не може здійснюватися без розвитку професійно необхідних та духовно-моральних якостей особистості. По-друге, зазначена психотехнологічна модель професійного розвитку відображає не всі характеристики особистості й діяльності, а лише основні базові компоненти, виступаючи орієнтиром у дослідженні динаміки професійного й особистісного розвитку психолога на різних етапах його становлення.

Створення психотехнологічної моделі професійного розвитку психолога та характеристика її структури, відповідно до логіки нашого дослідження, може бути здійснені з двох позицій: змістовної та процесуальної. Зі змістовної позиції ми виділимо складові без яких професійне становлення психолога як фахівця і високодуховної особистості неможливе, а з процесуальної позиції визначимо основні етапи його досягнення.

Звернемось до теоретичної моделі підготовки психолога-практика з розвиненим духовним потенціалом, поданої на рис.2.2 в розділі 2.2. Виокремимо таку домінанту кредитно-модульного освітнього циклу як процеси духовного зростання студентів (рис. 3.3) і в процесі спеціальних тренінгових занять з експериментальною групою студентів-магістрів створимо умови, котрі максимізують вплив освітнього середовища на актуалізацію духовного потенціалу студентства.

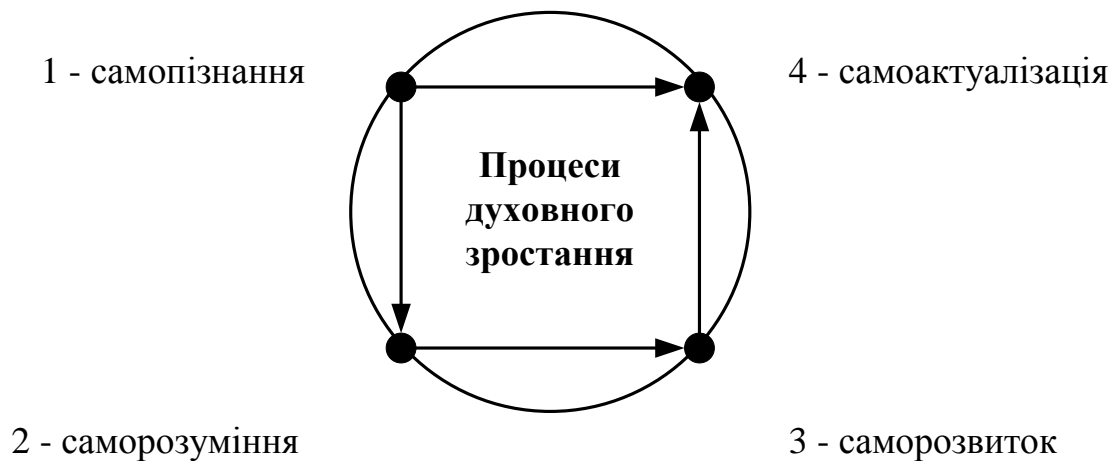

Рис. 3.3. Домінуючі процеси духовного зростання студентів-психологів під час організації освітнього процесу у вищому закладі освіти

Повний освітній цикл підготовки фахівця моделюється як *певна психорозвивальна технологія*, котра розмежовується на чотири етапи: інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний і духовно-самореалізаційний (за А.В.Фурманом) [68а]. Основу кожного етапу становить різноконтекстна паритетна освітня діяльність викладачів і студентів від першого курсу до п'ятого-шостого, «яка: а) визначається інваріантно-нормативним психосоціальним змістом їхньої ділової обопільної навчальної взаємодії в аудиторії, комп'ютерному класі чи лабораторії; б) активізує як різні психоформи суб'єктивного перебігу особистих процесів учасників освітнього процесу, так і провідні форми їх окультуреного життєздійснення (поведінка - діяльність - учинок - спілкування); в) спричиняє ритмічну зміну процесів самосвідомості у єдності з актуалізацією різних (когнітивний, емоційно-оцінковий, учинково-креативний, спонтанно-духовний) компонентів Я-концепції викладача і студента та особливостей їх формовияву; г) почергово реалізує пізнавальний, соціальний, конативно-вчинковий і морально-духовний потенціал кожного з них, збагачуючи їх як значеннево-сміслову сферу (свідомість), так і психодуховне змістовлення компонентів позитивної Я-концепції»

(самосвідомість); д) на кожному наступному курсі навчання методом нарощування та інтеграції внутрішніх умов (здібностей, тенденцій, властивостей, рис тощо) поетапно формує у студентів зрілі образи суб'єктивної реальності як чітко спроектований результат поетапного професійного зростання та різнобічної самоактуалізації» [68а, с.92].

Професор А.В. Фурман зазначає, що виняткову важливість має безперервне коректне керівництво психодуховним розвитком особистості студента, провідною діяльністю якого є професійно зорієнтована освітня діяльність. Загальна освітня технологія, охоплюючи просторово-часові характеристики цієї діяльності із першого до останнього дня його навчання упродовж п'яти-шести років, являє собою не лише повновагому програму професійної підготовки фахівця, що містить скоординовану й синхронізовану сукупність процедур та операцій, методів і прийомів, способів і засобів ситуаційного співдіяння учасників навчально-виховного процесу, а й уреальнення самої цієї їхньої паритетної освітньої діяльності як учинкової метасистеми, що підпорядкована законам як причинно-наслідкової детермінації, так і чітко спроектованого цільового зумовлення та ціннісно-смыслового відліку [там же, с. 89].

Результати діагностичних обстежень (див. р. 3.1) показали, що створений у Тернопільському національному університеті соціально-психологічний освітній простір позитивно впливає на процеси духовного становлення особистості майбутнього фахівця. Однак цей вплив недостатній для самореалізації майбутнього психолога як високодуховної особистості. Тому ми в процесі спеціальних тренінгових занять змодельовали вплив тих процесів навчально-виховного середовища навчального закладу на внутрішній світ особистості студента, котрі активізують його духовний потенціал, зокрема через розгортання процесів самосвідомості.

Проаналізуємо особливості основних етапів психодуховного розвитку майбутніх фахівців-психологів в ході тренінгових занять відповідно до теоретично виділених чотирьох ключових процесів духовного зростання.

Підбір і використання методичних засобів і форм проведення тренінгових занять здійснювався згідно розробленої нами (спільно з керівником дослідження – доц. Бугерко Я.М.) теоретичної моделі підготовки майбутніх фахівців-психологів і системно охоплює чотири блоки процесів духовного зростання: самопізнання, саморозуміння, саморозвиток і самоактуалізацію.

Для активізації процесів самопізнання студентської молоді ми використовували наступні методи: діалогічно-дискусійну форму взаємодії через використання: методу бесіди, діалогу та групової дискусії.

Використання бесіди передбачає наявність в його учасників певного запасу емпіричних знань, уявлень, усталених життєвих спостережень, необхідних і достатніх для компетентної участі в обговоренні питань, для узагальнень, висновків, засвоєння знань евристичним шляхом. Ми застосовували такі види бесід: систематизуючу (узагальнення та систематизація знань, встановлення зв'язку між новими смислами і раніше зробленими висновками) та евристичну (сократичну) бесіду, спрямовану на розвиток творчого мислення, прагнення до знаходження істини. Як матеріал для обговорень ми використовували описані в літературі ситуації Кольберта (додаток В).

Ще одним важливим методом, який проф. Т.С. Яценко вважає провідним в активному соціально-психологічному навчанні є групова дискусія. В основі даного методу дискусії лежить «безпосередня, нерегламентована вербальна інтеракція (взаємодія), завдяки чому навчання неповторно сповнюється змістовним матеріалом, який піддається осмисленню» [75; 76]. Функціональний зміст зазначеного методу забезпечувався реалізацією таких прийомів: аргументації, дебатів, софістики, евристики. Зазначені прийоми сприяють «ефекту генерації» в ході дискусії і відображають внутрішній процес формування її учасниками знань-суджень морально-духовного змісту.

Як зазначає українська дослідниця О.І. Климишин, «формулюючи моральне судження в процесі моральної рефлексії, реалізуючи свою індивідуальну та особистісну позицію, учасники дискусії стають творцями власної духовності шляхом перетворення понятійних, почуттєвих знань в

духовне знання, наповнення особистісним змістом та особистісною значущістю (В.Д. Шадриков). Водночас, в осягненні окремої позиції “Іншого” (учасника дискусії), а отже носія певних інакших індивідуальних духовних знань та здібностей, учасник тренінгу знаходить для себе засіб власного розвитку (В.В. Андрієвська), і проявляє активність самокерування (С.Л. Рубінштейн), спрямовану, зокрема, на самопізнання та самовдосконалення, побудову й реалізацію життєвих стратегій, організацію власного життєвого шляху (Г.О. Балл)», що є дуже важливим на кожному з етапів самопізнання.

Наступний блок методів був підібраний для активізації і розвитку процесів саморозуміння учасників тренінгу. Для цього ми використали *метод рольової гри* та *метод психодрами*. Відразу зауважимо, що ігрову форму ми обрали з огляду на функціональні аспекти гри, які визначаються її психологічним змістом, а саме “радістю свободи власного Я”, яке переживає людина – її учасник. Спільні особливості рольової гри і психодрами полягають в тому, що в обох випадках відбувається розігрування ситуацій змодельованої реальності, які утворюють тимчасовий сюжет. Ці методи дозволяють створити можливість проектування духовних цінностей учасника тренінгу на площину міжособистісних взаємин та їх реалізацію в конкретних вчинках стосовно інших. Дуже важливим є те, щоб духовні цінності не залишалися лише у внутрішньому світі людини, а були тими психологічними засобами, за допомогою яких цей світ стає відкритим, насамперед для іншої людини і навколишнього оточення.

Важливе значення має і використання методу *психодрами*, оскільки він зорієнтований на пізнання внутрішнього світу, репрезентованого системою ролей: психосоматичних, психічних, соціальних та трансцендентних (Я.Л. Морено). Останні в контексті дослідження духовності учасника тренінгу набувають вирішального значення, бо ж саме завдяки трансцендентним ролям відбувається особистісна інтеграція людини, формування цілісного уявлення про навколишній світ та її місце в ньому. При розігруванні психодрами актуалізується внутрішній діалог учасників тренінгу, а сам сюжет психодрами,

в переважній більшості, пов'язується з певними внутрішніми переживаннями особистості, її минулим досвідом або сподіванням на майбутнє.

При програванні психодрами використовувалися такі основні техніки: самопрезентація, виконання ролі, діалог, монолог, дублювання, репліки в сторону, обмін ролями, техніка порожнього стільця, техніка дзеркала.

Наступний блок методів, які в значній мірі пов'язані із стимулюванням *внутрішньогосаморозвитку* учасників занять забезпечувала невербально-інтроспективна форма реалізації взаємодії всіх членів тренінгу. При цьому ми виходили із положення, викладеного в другому розділі нашого дослідження, що мотиваційно-функційні засади людської духовності не обмежуються її свідомістю, а є інтенційними та апріорними. Тому достатньо інформативними є такі методи, які зорієнтовані на актуалізацію глибинних засад людської психіки – її несвідомого та експлікацію внутрішніх психічних переживань. Такими є *метод психомалюнка та техніки естетотерапії*.

Українська засновниця методу активного соціально-психологічного пізнання Т.С. Яценко зазначає, що «малюнок дає можливість людині відтворювати в образах дійсність і проектувати зміст психіки в символах. Сильна сторона малюнка полягає в можливостях поєднати зовнішній і внутрішній світи в образах і певних символах, а це дає змогу спостерігачеві проникати у внутрішні самохарактеристики психіки суб'єкта» [75, с. 82].

Серед різноманіття методичних прийомів використання психомалюнків, ми застосували наступні: вільне малювання (кожен малює, що хоче); додаткове малювання (аркуш передають по колу, й кожен учасник вносить свою деталь у малюнок); спільне малювання (вся група малює на одному аркуші водночас). Тематику психомалюнків визначали завдання тренінгу та специфіка його організації. Тому ми пропонували використання комплексу тематичних малюнків, запропонованих О.І. Климишин[21], що систематизовані відповідно до структурно-функціональної організації духовного світу людини. *Загально-діагностичний*: “Я-ідеальне та Я-реальне”, “Неіснуюча тварина”, “Я – для себе”, “Як мене сприймають інші”; *етично-діагностичний*: “Боротьба добра і

зла”, “Мій вчинок добра”, “Моя совість”, “Сприймання інших людей”; *естетично-діагностичний*: “Краса що врятує світ”, “Краса людської душі”, “Світ прекрасного”, “Трагічне та комічне у моєму житті”: *пізнавально-діагностичний*: “Світ моїх знань”, “Я пізнаю себе”, “Життєва мудрість”, “Дороги, що ведуть до істини”; *екзистенційно-діагностичний*: “Моє життєве кредо”, “Шлях мого життя”, “Моя мрія”, “Сприймання страждань”.

Особливу роль в процесі розвитку духовності особистості відіграють методи естетотерапії (метод рецептивної музикотерапії та метод пасивної арттерапії). Основний акцент при цьому здійснюється на розвиваючому впливі музики та образотворчого мистецтва в процесі їх зорового чи слухового сприймання. Спільним для цих двох методів є їх функційний зміст – актуалізація (через посередництво художнього та музичного образів), розгортання, а відтак і збагачення духовного потенціалу (в умовах сприймання творів мистецтва). Важливою особливістю цих технік є те, що кожен витвір мистецтва розпочинає своє функційне існування лише тоді, коли він стає об’єктом безпосереднього художнього сприймання.

Використання технік музико- та арттерапії в умовах тренінгу розвитку духовності особистості відбувається поетапно:

1) учасникам пропонується безпосередньо уважно прослухати (якщо мова йде про музичний твір) чи оглянути (якщо мова йде про витвір образотворчого мистецтва) твір;

2) у письмовий спосіб занотувати відчуття та переживання, актуалізовані в процесі перегляду (прослуховування) художнього твору;

3) спільне обговорення вражень від знайомства з твором мистецтва.

На третьому етапі в процесі обговорення, зокрема образотворчих творів, пропонується здійснити інтерпретацію та дати оцінку твору. «Взаємозв’язок інтерпретації та оцінки веде до того, що будь-яке розуміння мистецтва, виражене вголос або означене дією, з одного боку, претендує на певне загальне значення, а з іншого – фіксує індивідуальне, особисте відношення до твору» [21, с. 57].

Останній блок використаних методів був спрямований на підсумування одержаного в ході занять досвіду духовних переживань і пов'язаний з активним стимулюванням процесів самоактуалізації. Тут ми використали окремі елементи *медитативних технік*. На думку В.П. Москальця, «медитація – розумові зусилля людини, спрямовані на досягнення глибокої зосередженості її психіки, що є передумовою самоспоглядання, самозаглиблення, самоаналізу тощо» [31, с. 112]. Процес медитації передбачає, по-перше, досягнення стану «психічної відмежованості» стосовно зовнішніх подразників навколишнього оточення та внутрішніх подразників внутрішнього світу; по-друге, формування стану “внутрішньої свободи” стосовно зовнішніх та внутрішніх обставин власного життя.

Особливого значення в ході нашого тренінгу мали медитації, під час яких відбувається візуалізація духовних цінностей – краси, добра, смислу, істини, гармонії. Такі медитації мають достатньо чітку алгоритмічну структуру: по-перше, психологічні впливи спрямовані на релаксацію учасників і їх налаштування на “спокійний”, незосереджений стан свідомості; по-друге, безпосередня пропозиція візуалізації, створення конкретних зорових образів; по-третє, поступовий плавний перехід учасників зі стану релаксації в стан бадьорості. Важливим результатом використання даних технік в процесі тренінгових занять є те, що під час виконання медитативних прийомів відбувається формування навичок аутосугестії та закріплення способів психічної саморегуляції.

Після закінчення тренінгу всім учасникам групи пропонувалось виконати тест Е.І.Помиткіна «Духовний потенціал-2» (додаток Д). Результати показали, що практично в усіх студентів тренінгової групи відбулось зростання основних показників духовного розвитку (рис. 3.4). Водночас у студентів, які не проходили тренінгових занять показники залишились без змін.

Таким чином, підтвердилось припущення, що духовний потенціал студентів майбутніх психологів актуалізується завдяки спеціально створеним умовам соціально-психологічного середовища, котрі спрямовані на

фасилітацію процесів духовного зростання: самопізнання, само розуміння, саморозвитку та самоактуалізації.

Через *самопізнання* студент поглиблює свої уявлення про себе, створює власну систему самоконцептуальності, в якій окремі ситуативні, нерідко випадкові образи себе, які виникають у конкретних умовах спілкування та діяльності, інтегруються в у більш або менш цілісне й адекватне уявлення про власне Я. Завдяки процесам *самоосмислення* складається певна оцінно-пізнавальна система, глибина і точність переживання та усвідомлення якої залежить від інтенсивності і рівня протікання процесів самоаналізу. Вивчення психологічних дисциплін практичного спрямування, позанавчальна виховна діяльність стимулюють такі внутрішні пласти самоусвідомлення як *саморозуміння і самоставлення*, які значною мірою визначають особливості поведінки людини в проблемних ситуаціях.

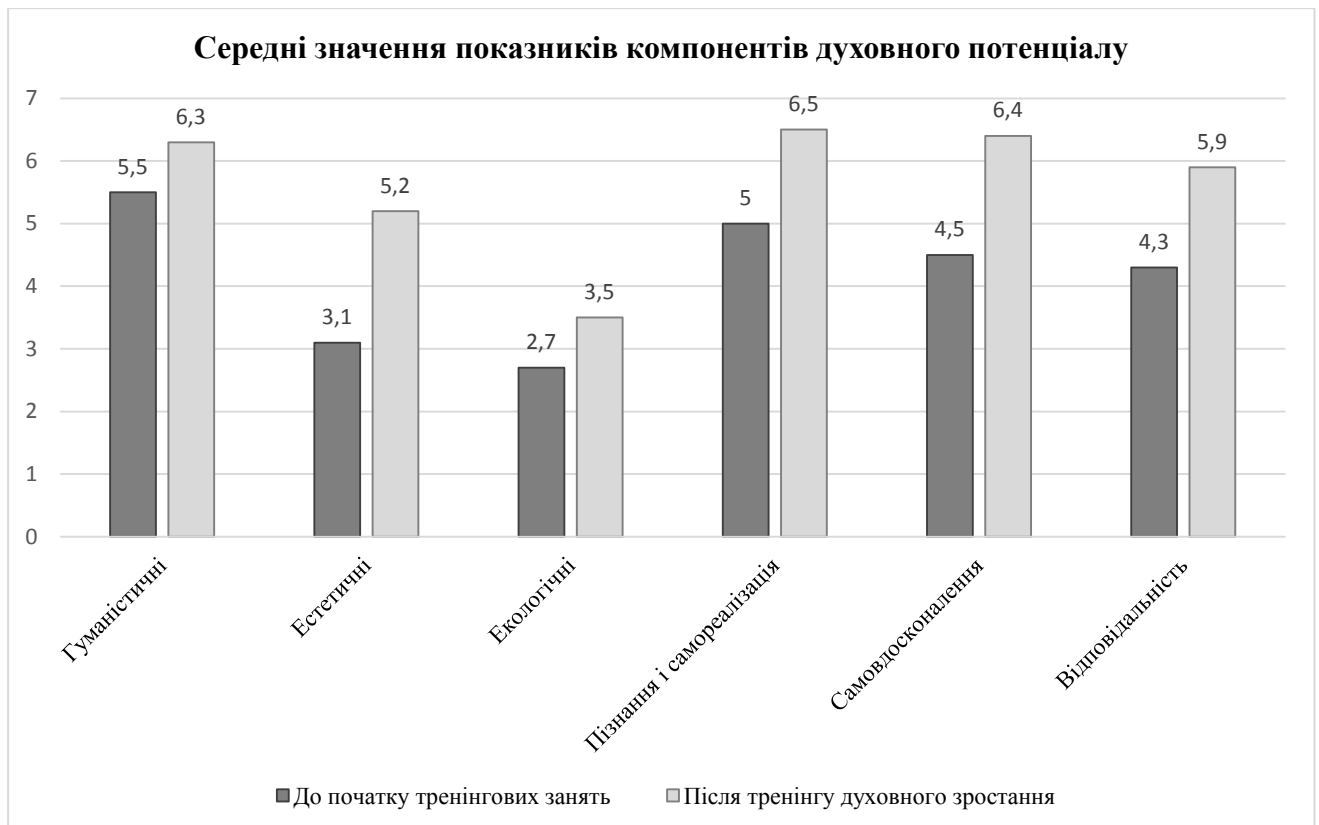

Рис. 3.4. Порівняльний аналіз показників компонентів духовного потенціалу студентів тренінгової групи за методикою Е. Помиткіна «Духовний потенціал» (травень, 2019 р.)

Принагідно зазначимо, що, одержуючи інформацію про ситуацію або про існуючі міжособистісні стосунки, студент не просто володіє нею, але й певним способом упорядковує, структурує та вибудовує відповідно до свого бачення. Паралельно відбувається робота з кристалізації і систематизації внутрішнього світу. «Людина прислуховується до себе, до свого внутрішнього голосу, порівнює і розрізняє, перебуває у стані творення свого внутрішнього світу, робить його більш системним та ієрархізованим» [49, с.172].

Зазначені процеси засвідчують активне функціонування процесів *саморозвитку* особистості, а одержані знання слугують основою для *самоідентифікації* особистості. Спочатку вони постають у вигляді окремих ситуативних і випадкових образів себе, які виникають у конкретних умовах спілкування та діяльності. Далі ці образи інтегруються у більш або менш цілісне й адекватне уявлення про власне Я та формують *самоставлення* особистості.

Чітке і розгорнуте планування власної поведінки у різних ситуаціях, усвідомлення перешкод, які можуть виникати на шляху досягнення наміченої мети, програмування своїх дій з урахуванням цих перешкод, об'єктивна й реалістична оцінка досягнутих результатів створюють умови для *самоактуалізації та самопроекування* особистості.

Подальше формування внутрішнього світу особистісних смислів суб'єкта та організація людського світу в форму культури приводить студентів до усвідомлення нескінченності і вічності світу, в певному місці і в часовому бутті якого вони знаходяться. Самоаналіз, здатність до рефлексії, до погляду на себе ніби «збоку» спричиняє внутрішнє налаштування на духовне досягнення сенсу власного життя й у такий спосіб особистої причетності до мудрого, святого, вічного у земному часопросторі, до духовного прийняття Всесвіту. Духовність окреслює функціонування внутрішнього світу людини у його специфічних актах людяності, найголовніший з яких є вибір між добром і злом, через який, власне, реалізується свобода самовираження особистості. Таким чином, як

зазначає проф. А.В. Фурман, відбувається «внутрішнє самотворення людини, котре зреалізовується зовні, де прагнення до плекання себе одночасно належить до вроджених властивостей свідомості і рушійних сил розвитку особистості, будучи важливою ознакою її духовно-практичної діяльності, здійснення у багатопроблемному повсякденні нею власного життєвого сценарію» [68, с.79].

Висновки до третього розділу

1. Дослідження духовної сфери людини вимагає опертя на певну методологію її дослідження, відповідну теоретичній концепції. Найбільш адекватним є міждисциплінарний підхід. У дослідженні духовності виділяють такі напрями як споглядально-описовий (дескриптивний), герменевтичний – пояснювально-інтерпретаційний, систематичний – науково-узагальнювальний та містологічний підходи.

2. Процес формування професійної майстерності майбутнього фахівця особливо інтенсивно відбувається під час оволодіння спеціальністю у період навчання в закладі вищої освіти, коли винятково інтенсивно розгортається духовна робота над собою, визначення меж своїх спроможностей, процеси ціннісного самовизначення, самоактивності, самопізнання молоді людини

3. Результати діагностичних досліджень показали, що прослідковується тенденція підвищення рівня духовного потенціалу та морально-етичної відповідальності студентської молоді (від недостатнього та низького рівнів на I курсі до середнього – у студентів-магістрів), часткового проявляється зниження прояву егоцентричної спрямованості студентів, водночас, у 16,5% студентів проявляється яскраво виражена егоцентрична спрямованість і у 47,7% – прагматична, що в загальному складає 2/3 респондентів. Дані результати є досить тривожними, особливо враховуючи особливості їх майбутньої професії. Позитивним фактом є виявлене в результаті обстеження зростання кількості виборів змістом смислу життя соціальних і духовних цінностей у студентів старших курсів.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Наукові дослідження останньої третини ХХ та початку ХХІ століття характеризуються методологічним переосмисленням системи знань, охопленням усе нових онтологічних «територій», спробами проникнути в сакральний вимір буття людини, знайти відповідні адекватні засоби вивчення духовної сфери особистості. Аналіз духовності має традицію давніх моральних, релігійних, художньо-естетичних, філософських, езотеричних концепцій. Існують різні погляди та методологічні підходи до аналізу духовності, її сутності і особливостей формування. Історично склались два найбільш широкі трактування духовності: раціональна філософія і психологія ототожнювала духовність із досвідом свідомої діяльності (включаючи у свідомість всі ментальні і емоційні процеси), представники релігійної спрямованості розуміли духовність у вузькому значенні слова, як досвід сходження людини до Божественного Духу і злиття з Ним. В основі такого трактування духовності лежить переконання, що без взаємодії з Духом як Вищою інстанцією духовне життя людини деградує, перетворюючись в інтелектуальні ігри з діалектичними поняттями.

2. На кожному новому етапі розвитку наукових знань змінювалися методологічні підходи до аналізу духовності, виникали певні концептуальні моделі розуміння духовних особливостей, досвіду і самовдосконалення людини. Ретроспективний аналіз осмислення феномену духовності в історичному екскурсі дозволив виділити наступні підходи розуміння духовності: натуралістичний (античний період розвитку науки), метафізичний (класичний період), соціально-філософський (класичний період), духовно-антропологічний (некласичний період) та ноологічний (пост некласичний період). Сучасний етап дослідження феномена духовності потребує єдиної цілісної концепції духовності, пошуку смислових і теоретичних конструкцій, які дозволяють аналізувати феномен духовності цілісно, а не лише в контексті абстрактно виділених сторін чи сфер духовного життя.

3. Аналіз духовного потенціалу крізь призму логіко-канонічної структури вчинку В. А. Роменця та циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана дозволив обґрунтувати п'ятирівневу динаміку його розгортання: а) як внутрішньої притаманної сили людини; б) резерву її не проявлених можливостей; в) ресурсу психодуховного світу особистості; г) прояву потенційних здібностей людини до продуктивного самотворення д) невичерпного духовного начала, трансцендентної здатності людини.

4. Теоретичний аналіз проблеми духовності людини показав, що духовний потенціал особистості – складноконструйоване психодуховне явище, яке зароджується у несвідомих глибинах психіки людини, реалізується в ціннісно-смысловій сфері людини, виходить за просторово-часові координати і визначає спрямованість людського життя до вершин її екзистенції. Запропонована теоретична структурно-функціональна модель ґрунтується на розгляді духовного потенціалу особистості як функціональної залежності духовних станів, духовних процесів, духовних властивостей та духовних тенденцій. Зазначена модель показує, що духовний потенціал накладає відбиток на всі підструктури особистості і потенційно є своєрідним регулятором духовної діяльності та поведінки людини.

5. Студентський вік є важливим періодом особистісного й професійного самовизначення молоді людини. Для молоді характерні планування, проектування й прогнозування свого життя з метою самовизначення, що призводить до зміни внутрішньої позиції, вироблення своєї нової ідентичності, прагнення до актуалізації свого духовного потенціалу та самореалізації своїх внутрішніх можливостей. Аналіз наукових джерел з проблематики ефективного підготовки майбутнього психолога дозволив створити теоретичну модель підготовки психолога-практика з розвиненим духовним потенціалом. При цьому ми враховувати, що по-перше, професійний розвиток психолога є динамічною, процесуальною системою, в якій можна виокремити певні етапи, по-друге, професійне становлення майбутнього фахівця характеризується не лінійністю, здатністю до самоорганізації, по-третє,

професійний розвиток психолога проявляється у нерозривності з внутрішніми і зовнішніми факторами, взаємодія яких робить його ефективним.

6. Загальна схема нашого емпіричного дослідження здійснювалася на основі запропонованої моделі підготовки майбутнього психолога з розвиненим духовним потенціалом. Підбір психодіагностичних методик здійснювався за низкою критеріїв: а) відповідність можливостей методики цілям і завданням дослідження; б) поліінформативність (багатовимірність), тобто одержання більшого обсягу інформації при оптимальній кількості задіяних методик; в) урахування вікових особливостей досліджуваних.

Результати діагностичних обстежень показали, що створений у Тернопільському національному університеті соціально-психологічний освітній простір позитивно впливає на процеси духовного становлення особистості майбутнього фахівця. Порівняння одержаних в результаті тестування даних з матеріалами спостереження та анкетування стосовно духовних цінностей студентської молоді засвідчило, що для першокурсників, порівняно з студентами старших курсів характерна слабка орієнтація у загальнолюдських цінностях, у поняттях добра та зла, відсутнє конкретне розуміння призначення своєї професії. Четверть досліджуваних (25%) мають нульовий рівень сформованості морально-етичних цінностей, 30% – недостатній рівень. Тобто у 55% студентів не сформована морально – етична сфера. Дослідження показало, що майже 24% досліджуваних орієнтуються на егоїстичні смисли, зокрема бути незалежним і нікому не зобов'язаним, бути здоровим, насолоджуватися життям, що засвідчує певну духовно–психологічну незрілість опитаних. 37,8% респондентів майже ніколи не переживали альтруїстичних емоцій, 32,4% – не керуються в своїх вчинках моральною мотивацією, у 56,5% – не сформовано або майже відсутнє почуття відповідальності за свої вчинки, 59,1% – взагалі не аналізують складні в морально-етичному плані ситуації, практично не замислюються над ними, що свідчить про недостатній розвиток моральних, гуманістичних та екзистенційних складових духовності у студентів.

7. Аналіз результатів обстеження дозволив виділити фактори, котрі визначають духовне становлення студентів – психологів різних курсів. Так, для студентів-першокурсників найбільший вплив здійснюють: ціннісно–вольовий, ціннісно–цільовий та ціннісно–емоційний компоненти духовної сфери особистості. Їм притаманне бажання бути психологом, однак відсутнє усвідомлення кінцевого покликання цієї професії, а також відсутня чітко виражена орієнтація на добро і зло, прагнення до власного самопізнання. Зазначене вказує на достатньо високий розвиток пізнавального компонента духовності та водночас недостатній – морального та екзистенційного компонентів.

Основні фактори, які визначають особливості прояву духовності студентів-третьокурсників: ціннісно–емоційний компонент із добре вираженою гуманістично–екзистенційною спрямованістю та орієнтацією на загальнолюдські цінності, прагнення до самоактуалізації через досягнення автономності та саморозуміння, не докладаючи значних зусиль з самовдосконалення та етично-моральна складова відповідальності. Для третьокурсників притаманні дещо більша, ніж для першокурсників, орієнтація на етично-моральні цінності, в них в більшій мірі проявляється пошук сенсу життя, причому у напрямку реалізації певних соціально-бажаних цінностей, проявляється бажання до самореалізації. Професійна спрямованість студентів-третьокурсників підкріплена позитивним відношенням і довірою до людей.

На духовний розвиток студентів-магістрів I року навчання визначальний вплив мають наступні фактори: ціннісно–вольовий компонент духовної сфери, прагнення до самоактуалізації через автономність, спонтанність, активне спілкування та реалізацію потреби у пізнанні і самопізнанні та морально–вольовий компонент відповідальності. Студентам-магістрам властивий пошук сенсу життя, в основному, у напрямку соціальних та духовних цінностей, у переважної більшості студентів проявляється професійна спрямованість на інших.

7. Розроблені психотехнологічні особливості духовного зростання

особистості майбутнього психолога передбачають наявність спеціально створених умов соціально-психологічного середовища, спрямованого на фасилітацію процесів духовного зростання та використання певних методичних засобів і форм проведення спеціальних тренінгових занять згідно розробленої теоретичної моделі підготовки майбутніх фахівців-психологів і системно охоплюють чотири блоки процесів духовного зростання: самопізнання, саморозуміння, саморозвиток і самоактуалізацію.

8. Подальшого дослідження потребує вивчення механізмів духовного зростання студентів, зокрема особливостей протікання процесів самопізнання, самоосмислення, саморозуміння і самоставлення котрі слугують основою для самоідентифікації та самопроекування особистості, дозволяють поглибити уявлення про себе і створити власну систему самоконцептуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. Академік В.А. Роменець: творчість і праці : зб. ст. / упоряд. П.А. Мясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
3. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1. – С. 5–27.
4. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : [навч. посібник] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
5. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход // Мюррей Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С.29–35.
6. Бердяев Н.А. Диалектика божественного и человеческого / Николай Александрович Бердяев. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – 620
7. Бондырева С.К. Духовность (психология, социология, семантика) / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. – М.: Изд-во НПО «МОДЭК», 2017. – 144 с.
8. Боришевський М. Обґрунтування принципу самоактивності у форматі прикладної психології / Мирослав Боришевський // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С.89-92.
9. Бугерко Я.М. Глибинний потенціал духовних цінностей особистості // Black Sea. Scientific Journal of Academic Research. – March 2014. – Vol. 10. – P. 73-78.
10. Бугерко Я. Буттєвість духовності в оптиці методологічного аналізу/ Ярослава Бугерко // Психологія і суспільство. – 2017. – № 2. – С. 62-82.
11. Бугерко Я.М. Потенціал як психодуховна даність особистості/ Ярослава Бугерко // Психологія і суспільство. – 2018. – № 1-2. – С. 68-72.
12. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Часть 1. Феноменология духа. – СПб: Наука, 1999.- 444 с.

13. Данилова Т. Опросник диагностики типа направленности личности практического психолога / Т. Данилова // Практична психологія та соціальна робота – 2004. – № 8. – С. 41-44.
14. Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4. – С. 13–25.
15. История философии в кратком изложении [Текст] / пер. с чеш. – М.: Мысль, 1991. – 380 с.
16. Елкінз Д. Психотерапія і духовність: на шляху до теорії душі // Гуманістична психологія : [Антологія в 3-х томах]. Т. 2: Психологія і духовність. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С.102-120.
17. Кальба Я. Вчинковий потенціал особистості учня як предмет психологічного аналізу / Ярослава Кальба // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С.148 – 163.
18. Канапацкий А. Я. Онтологическая истинность духовности. Дис. ... д-ра филос. наук. Уфа, 2004. – 334 с.
19. Кант И. Трактаты и письма [Текст] / Иммануил Кант. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
20. Климишин О. І. Психологія духовності особистості: християнсько-орієнтований підхід. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. – 440 с.
21. Климишин О. І. Теорія і методика тренінгу розвитку духовності особистості. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 112 с.
22. Краева О.Л. Диалектика потенциала человека: [монография] / О.Л. Краева. – М.; Н. Новгород: Нижегородская государственная с/х академия, 1999. – 192 с.
23. Лейбниц. Г.Ф. Сочинения в 4-х т.– М.: Мысль, 1982-1989. Т. 2. М., 1983. – 686 с.
24. Личностный потенциал: структура и диагностика / Авт. кол.: А.Ж. Аверина, Л.А. Александрова, И.А. Васильев и др. – М. : Смысл, 2011. – 679 с.

25. Лосев А.Ф. *Философия. Мифология. Культура* / Алексей Федорович Лосев. М.: Политиздат, 1991, 525 с. – (Мыслители XX века)
26. Мамардашвили М. *Как я понимаю философию* / Мераб Мамардашвили. М.: Прогресс, 1990. - 368 с.
27. Маноха І.П. *Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід* / Ірина Петрівна Маноха // автореф. дис. ...доктора психол.наук: 19.00.01 – К., 2003.– 45 с.
28. Марков В.Н. *Потенциал личности* / В.Н. Марков, Ю.В. Синягин // Мир психологии. – 2000. – № 1. – С. 250–262.
29. Маценко Ж. М. *Духовність: феномен психології та об'єкт виховання* / Жанна Михайлівна Маценко. – К. : Осіта України, 2010. – 100 с.
30. Москалець В.П. *Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психол. наук: 19.00.07.* / Віктор Петрович Москалець. – К., 1996. – 49 с.
31. Москалець В.П. *Психологія релігії: Посібник* / В.П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
32. Олексюк В. *Творчий потенціал особистості як змістовий аспект її життєвого шляху* / Вікторія Олексюк // Психологія і суспільство. – 2006. – № 3. – С. 85–89.
33. Онищенко В. Д. *Філософія духа і духовного пізнання : Християнсько-філософська ноологія.* – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
34. Осипов А. О. *Онтологія духовності : [монографія : у 2-х книгах].* – Кн. 1. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 240 с.
35. Панок В. *Професійне становлення практичних психологів: досвід і перспективи* / Віталій Панок // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 135-141.
36. Подшивалкіна В. *Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості.* Валентина Подшивалкіна // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С.127–137.

37. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник / Едуард Олександрович Помиткін. –К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
38. Помиткін Е.О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості / Едуард Олександрович Помиткін. – Кіровоград : Імекс-ЛТЖ, 2013. –144 с.
39. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Едуард Олександрович Помиткін. – К. : Внутрішній світ, 2012. – 280 с.
40. Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст./ упоряд. П.А. Мясойд; відп. ред. А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2012. – 296 с.
41. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості : [монографія] / заг. ред. М.Й. Боришевського. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 200 с.
42. Ревасевич І. Проблема виокремлення та інтегрування форм життєздійснення людини у світі / Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 105–114.
43. Райх Г. Духовний розвиток: підходи де Віта і Грофа (рецензія) // Гуманістична психологія : [Антологія в 3-х томах] Т. 2: Психологія і духовність. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – С.145-156.
44. Ремизов В.А. Духовность как культурная ценность личности // Философские науки. 1997. – № 2. – С. 47–65.
45. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / Володимир Андрійович Роменець, Ірина Петрівна Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
46. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. – Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.
47. Савчин М. В. Духовна парадигма психології : [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – К.: Академвидав, 2013. – 151 с.

48. Савчин М. Здатності особистості: [монографія] / Мирослав Савчин. – К. : ВЦ «Академія», 2016. – 288 с.
49. Сатир В. Что я подразумеваю под словом «духовность» / Вирджиния Сатир // Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 1992 – С. 170-173.
50. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / [за заг. ред. В. О. Татенка]. – К.: Либідь, 2006. – С. 316-358.
51. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності: [наук. видання] / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
52. Ткачук О. Вплив сім'ї на виховання духовності молоді / О. Ткачук, М. Оліяр // Єдність національного та загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2002. – С. 143-146.
53. Токарева С. Б. Проблема духовного опыта и методологические основания анализа духовности. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2003. – 256 с.
54. Тренинг развития жизненных целей / под ред. Е.Г. Трошихиной. – СПб.: Речь, 2001. – 216 с.
55. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука , – 2-е вид., – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
56. Фрагменты ранних греческих философов [Текст] [перевод] / Ин-т философии – ч. 1: от эпических ноокосмогоний до возникновения атомистики. – М.: Наука, 1989. – 531 с.
57. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 2018. – 511 с.

58. Франк С. Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия [Электронный ресурс] : С. Л. Франк. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank/frank006.htm>.
59. Франкл В. Динаміка та цінності [Електронний ресурс] : Віктор Франкл. – Режим доступа : <http://www.management.com.ua/vision/vis002.html>.
60. Франкл В. Духовность, свобода, ответственность / Психология личности в трудах зарубежных психологов / под. ред. А. А. Реана. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 320 с. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
61. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
62. Фромм Э. Человеческая ситуация. М.: Смысл, 1995. – 240 с.
63. Фурман А. А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір : [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.
64. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
65. Фурман А. В. Вчинкове життєздійснення особистості: контури методологами концептизації / А.В. Фурман, А. А. Фурман // Вітакультурний млин. – 2018. Модуль 20. – С. 4–19.
66. Фурман А. В. Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого // Анатолій В. Фурман , Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 72–81.
67. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. - №4. – С.18-36.
68. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії // Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 72–85.

- 68а. Фурман А.В. Психологічна служба університету: від моделі до технології / Анатолій В. Фурман, Тетяна Надвинична // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 80–104.
69. Гуменюк (Фурман) О. Психологія Я-концепції : [монографія] / Оксана Євстахіївна Гуменюк (Фурман). – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
70. Гуменюк (Фурман) О. Духовно-універсумне самотворення – центральна ланка психологічного впливу / Оксана Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 33–76.
71. Гуменюк (Фурман) О. Ціннісно-індивідуальнісний самовплив у структурі модульно-розвивальних взаємостосунків / Оксана Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3. – С. 78–96.
72. Фурман О. Простір і час у психологічному дискурсі / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №1. – С. 79 – 132.
73. Шадриков В.Д. Истоки духовности. Духовность как выражение человечности / В.Д. Шадриков // Происхождение человечности: Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Логос, 2015. – С. 84-125.
74. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей : [монографія] / Сергій Костянтинович Шандрук. – Тернопіль: Економічна думка, 2015. – 357 с.
75. Яценко Т. С. Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 75-85.
76. Яценко Т.С. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога / Т. С. Яценко, А. В. Глузман. – Днепропетровск : Изд-во «Инновация», 2015. – 396 с.
77. Maslov A. H. The farther reaches of human nature/ Abraham H Maslow. - New York, NY, US: Arkana. – 1971. –423 p.

Додаток А

Діагностична методика Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості»

Інструкція для учасників

Виберіть найбільш прийнятні для Вас відповіді серед запропонованих варіантів (а, б, в чи г) і окресліть відповідну літеру в таблиці на аркуші для відповідей. Якщо жоден варіант відповіді Вас не задовольняє, пропустіть запитання. Намагайтеся відповідати вдумливо та об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. Свій особистий час я із задоволенням присвячую:
 - а) участі у захоплюючих іграх, змаганнях; б) подорожам та екскурсіям; в) спілкуванню з людьми, які потребують моєї підтримки, допомоги; г) придбанню нових речей, предметів.
2. Справжнє задоволення я отримую від спілкування на теми:
 - а) про фінанси й економіку; б) про політичні події; в) про прекрасне та досконале в природі, мистецтві, людях; г) про сучасну техніку.
3. Люди, які часто спілкуються з природою, рослинами чи птахами, як правило:
 - а) дивні; б) мають багато вільного часу; в) близькі мені за духом; г) мають труднощі в спілкуванні з людьми.
4. Для успішного створення родини, насамперед, необхідно:
 - а) мати достатній досвід; б) знати себе; в) мати план; г) виховуватися в порядній родині.
5. Коли в книгах, фільмах чи реальному житті я зустрічаю людей, які досягли високого ступеня мудрості й досконалості:
 - а) я дивлюся на них об'єктивно, розцінюючи як переваги, так і недоліки; б) я усвідомлюю внутрішню єдність з ними; в) я розумію, що в нашому світі практичність важливіша від ідеалізму; г) такі люди мені не зустрічалися.
6. У ході спілкування в колективі я намагаюся підтримувати атмосферу доброзичливості, порозуміння та взаємодопомоги:
 - а) скоріше так; б) важко сказати; в) це не про мене; г) такого досвіду немає.
7. Мої близькі та знайомі знають, що свої обіцянки я не виконую:
 - а) у край рідко; б) тільки у випадках, коли виконати обіцяне важко; в) досить часто; г) постійно.
8. Обираючи собі друзів, я розмірковую, насамперед:
 - а) щоб на них можна було покластися; б) щоб вони були веселими; в) щоб вони були розумними; г) щоб були добре забезпеченими.
9. Я точно знаю, в яких професіях можу краще реалізувати свої здібності й таланти:
 - а) так; б) поки що не знаю; в) не думав про це; г) вважаю, це неможливо передбачити.
10. У книгах і фільмах про життя видатних особистостей мені цікавіше за все довідатися про життєвий шлях:
 - а) успішних бізнесменів, фінансистів; б) філософів і мудреців, які досягли високого рівня досконалості; в) видатних полководців і політиків; г) відомих артистів кіно, театру.
11. У вільний час я віддаю перевагу читанню:
 - а) гостросюжетних детективів; б) книг, що допомагають у самопізнанні; в) романів про кохання; г) книгами не цікавлюся.

12. Коли поблизу немає смітника, я можу тривалий час носити із собою непотрібні папірці:

а) ні; б) так; в) я завжди заздалегідь планую, куди їх викину; г) важко пригадати.

13. Одним із найважливіших завдань свого життя вважаю:

а) зберігати та створювати прекрасне; б) досягати успіху в кар'єрі; в) домагатися матеріального добробуту для себе й близьких; г) отримувати незабутні враження від подій.

14. Найбільше задоволення я одержую від:

а) зустрічі з людиною, яка потребує моєї уваги, турботи; б) подорожей цікавими місцями; в) участі в розважальних заходах; г) придбання нових речей.

15. У повсякденному житті я намагаюся не порушувати загальнолюдських принципів співіснування (не вбий, не вкради, не кажи неправди, незздри, не зраджуй і т.д.):

а) це занадто складно; б) хочеться — як краще, а виходить — як завжди... в) ніколи не порушував; г) намагаюся і мені це вдається.

16. Прагнення до порядку, гармонії є однією з важливих якостей моєї особистості:

а) вважаю, є інші, більш цінні якості; б) я себе погано знаю; в) ця якість виявляється епізодично; г) так, і це не тільки моя думка.

17. Коли ми з компанією вирушаємо з лісу після пікніка:

а) намагаюся, щоб після нас у лісі було чисто; б) надаю роль «охоронця природи» іншим; в) після нас ніколи не залишається сміття; г) вважаю, що природа повинна сама себе очищувати.

18. Щодня я намагаюся прикладати хоча б невеликі зусилля, щоб дізнаватися нове про себе, про природу людини:

а) це так; б) не маю відповідної літератури; в) мої інтереси лежать в іншій галузі; г) на це бракує часу.

19. У повсякденній поведінці мені властиво дотримуватися основних загальнолюдських принципів:

а) скоріше так; б) скоріше ні; в) залежить від ситуації; г) нерідко бажання розходяться з дійсністю.

20. Розпочаті коли-небудь справи я найчастіше:

а) відкладаю, щоб зібрати більш повну інформацію і все обміркувати; б) завершую самостійно; в) замінюю більш цікавими й актуальними; г) передоручаю іншим.

21. Важко не помітити, що старанність є однією з важливих рис мого характеру:

а) скоріше важко це помітити; б) так, і це не тільки моя думка; в) є інші якості більш цінні та яскравіше виражені; г) я себе занадто погано знаю.

22. На мій погляд, люди повинні усвідомлювати відповідальність:

а) тільки за себе; б) за вчинки своїх дітей; в) за коханих і близьких; г) за людство в цілому.

23. Вважаю, що мені вдалося (б) реалізувати себе, перш за все:

а) як жінці або як чоловіку; б) як матері або батьку; в) як громадянину; г) як духовній особистості.

24. Небажані властивості моєї особистості мені вдається перетворити:

а) у значній мірі; б) поки не вдається; в) важко відповісти; г) таких властивостей не існує.

25. Для придбання мудрості головне:

а) вміння бачити помилки інших; б) усвідомленість у житті; в) велика кількість пережитих подій; г) довголіття.

26. Відчуття єдності з усім живим для мене:

а) не зрозуміле; б) природне; в) невідоме; г) підозріле.

27. Намагаюся навіть серед метушні помічати й цінувати прекрасне:

блакитне небо, посмішку дитини:

а) так, і це надає життєвих сил; б) ні, естетика мене не надихає; в) згадую про це рідко; г) краще не відповідати.

28. На своєму життєвому шляху я намагаюся:

а) допомагати людям, які мені симпатичні; б) допомагати усім, хто дійсно потребує моєї допомоги; в) допомагати своїм рідним і близьким; г) допомогти самому собі.

29. Трапляється, що люди дякують мені за вчинки і справи, яких я неможу не робити:

а) так, часто; б) іноді; в) не можу пригадати; г) такого не буває.

30. У колі моїх друзів і знайомих переважають люди, які вмюють цінувати, насамперед:

а) гармонію, красу, мистецтво; б) можливість добре попрацювати і добре відпочити; в) корисні зв'язки; г) фінансові досягнення.

31. Я відчуваю внутрішній дискомфорт, коли бачу, що хтось спричиняє шкоду природі, забруднює екологію:

а) так, дійсно; б) подібних відчуттів не маю; в) таке бувало тільки в дитинстві; г) подібних фактів не спостерігав.

32. Щоб найбільш цінні думки не були втрачені, я викладаю їх у письмовій формі (замітки в блокноті, щоденнику, вірші, листи тощо):

а) більше покладаюся на пам'ять; б) роблю це досить часто; в) пишу випадку крайньої необхідності; г) вважаю, на це немає часу.

33. У результаті роботи над собою мені вдалося зменшити частину своїх негативних якостей:

а) так, дійсно; б) не вдалося; в) не знаю; г) таких якостей не було.

34. Свій особистісний потенціал я застосовую в житті:

а) не значною мірою; б) досить рідко; в) значною мірою; г) важко оцінити.

35. Не можу бути байдужим, коли з кимось поводяться несправедливо:

а) так, коли несправедливість стосується й мене особисто; б) коли несправедливо поводяться з близькими мені людьми; в) коли спостерігаю будь-яку несправедливість; г) вважаю, що спокій на душі важливіший.

36. Відповідальність людини виявляється, насамперед:

а) в умінні зрозуміти та правильно викласти сутність виконуваної роботи; б) у її бажанні виконувати необхідні завдання; в) в умінні виконувати роботу якнайкраще; г) в умінні гідно відзвітуватися про виконану роботу.

37. Близькі люди помічають, що багато подій я передбачаю заздалегідь:

а) так; б) ні; в) може, і помічають, але мені про це невідомо; г) важко відповісти.

38. Щоб краще запам'ятати складну та значиму інформацію, я зазвичай:

а) співвідношу її з певними принципами і законами буття; б) повторюю її якнайчастіше; в) згадую події, пов'язані з її отриманням; г) пригадую людей, які повідомили про неї.

39. У багатьох подіях і явищах мені подобається знаходити й розкривати внутрішній зміст, справжні причини, що не лежать на поверхні:

а) так; б) рідко; в) ні; г) не симпатизую занадто допитливим людям.

40. Пізнання себе приводить людину:

а) до виникнення почуття своєї віддаленості від інших; б) до нав'язливих думок про свою недосконалість; в) до усвідомлення своєї єдності з іншими; г) до виникнення почуття безпорадності.

41. Протягом дня я намагаюся, щоб мої думки були піднесеними та корисними:
а) так, і мені це вдається; б) слідкувати за думками не встигаю; в) залежно від ситуації; г) протягом дня мені не до думок.
42. Коли я виявляюся свідком суперечки, мені легко зрозуміти:
а) того, хто правий більшою мірою; б) у чому кожен не правий; в) точкузору кожної зі сторін; г) те, у чому обидві сторони недостатньо інформовані.
43. Щоб не нашкодити собі та людям, бажання й емоції, що можуть бути недоречні, я частіше:
а) приховую; б) задовольняю; в) ігнорую; г) спрямовую в прийнятне русло.
44. Щоб підтримувати у формі своє тіло, я використовую природні методи самооздоровлення:
а) так, використовую; б) ні, я більше довіряю медицині; в) на це не завжди є час і можливості; г) моє тіло і так завжди у формі.
45. У харчуванні я дотримуюся принципів:
а) часткового або повного вегетаріанства; б) принципу «смачного багато не буває»; в) принципу «корисно все, чого хочеться»; г) принципу економії.
46. Плануючи події, зустрічі, розпорядок дня, я враховую особливості свого організму, темпераменту:
а) життя занадто складне, щоб усе врахувати; б) враховував би, якби знав; в) намагаюся, але не виходить; г) в основному, так.
47. У повсякденному житті я приділяю час удосконаленню своїх фізичних можливостей:
а) ні, навіть не намагаюся; б) намагаюся, але не виходить; в) важко відповісти; г) так, намагаюсь.
48. З огляду на природні особливості кожного в моїй родині, я підтримую атмосферу гармонії та порозуміння:
а) це мені вдається; б) якщо чесно, то не дуже; в) такого завдання не ставлю; г) у моїй родині завжди гармонія та порозуміння.
49. Здоровий спосіб життя для мене є нормою:
а) так; б) поки ще маю шкідливі звички; в) вітаю це в інших; г) вважаю, що це не принципово.

Обробка результатів тестування:

Для визначення потенціалу духовного розвитку слід скористатися бланком для відповідей і підрахувати кількість балів у стовпчиках та рядках таблиці. Духовний потенціал (Σзаг) визначається шляхом складання усіх отриманих балів. Результат оцінюється за окремою шкалою для підлітків і дорослих.

Шкала оцінки для дорослих:

38-49 балів – високий потенціал; 25-37 – середній; 12-24 – недостатній; до 12 балів – низький.

Шкала оцінки для підлітків: 25-37 балів – високий рівень; 12-24 – середній; до 12 балів – низький.

Додаток Б

Опитувальник типу спрямованості особистості практичного психолога (автор - Т. Данілова)

Інструкція

Перед Вами ряд тверджень, що стосуються Ваших життєвих прагнень і деяких сторін Вашого способу життя. Оцініть, будь ласка, кожне із запропонованих тверджень (а, б, в, г) за шкалами:

5 – так, повністю з цим згоден; 4 – напевно так, в цілому згоден;

3 – як коли, згоден в певній мірі; 2 – ні, не згоден;

1 – не знаю, не замислювався про це.

1. Думаю, що в житті найважливіше:
 - А. навчитися любити і розуміти інших людей;
 - Б. навчитися довіряти своїм несподіваним імпульсам та бажанням;
 - В. навчитися приймати розчарування і невдачі;
 - Г. навчитися реалізовувати поставлені цілі і завдання
2. Мені здається, що справжній психолог це:
 - А. терпима, толерантна людина;
 - Б. людина, що вміє приймати життя у всіх його проявах;
 - В. людина, що вміє легко і невимушено реалізовувати свої потреби і бажання;
 - Г. людина, що може, що б не трапилось, досягати поставленої мети.
3. Я думаю, що сенс життя, скоріше за все, полягає:
 - А. в любові, коханні, дружбі, спілкуванні з людьми;
 - Б. в самому житті;
 - В. в досягненні поставлених цілей і завдань;
 - Г. в тому, щоб збувалися всі бажання і мрії.
4. Найбільшою цінністю в житті для мене є:
 - А. допомога іншим людям;
 - Б. пошук істини і сенсу;
 - В. особисті успіхи і досягнення;
 - Г. вміння точно і правильно спрогнозувати результати власної діяльності
5. Найбільше задоволення в житті я отримую від:
 - А. спілкування з цікавими для мене людьми;
 - Б. роздумів стосовно питань про сенс життя;
 - В. усвідомлення того, що мої плани і проекти реалізуються;
 - Г. від здійснення власних бажань
6. Я думаю, що любов найчастіше проявляється:
 - А. у вмінні жертвувати своїми власними інтересами заради інтересів іншої людини;
 - Б. у вмінні повністю віддаватися почуттям, переживанням, стражданням;
 - В. у вмінні повністю насолодитися почуттями іншої людини;
 - Г. у вмінні створювати стабільні і надійні стосунки з любимою людиною
7. В важкій кризовій ситуації я частіше за все:
 - А. шукаю людину, яка здатна мене вислухати, заспокоїти, підбадьорити;
 - Б. повністю занурююсь в почуття, що мене охопили, намагаючись зрозуміти їх природу;
 - В. зважую ситуацію і обмірковую всі можливі варіанти розв'язання проблеми, що виникла;

Г. приймаю відповідальність за те, що трапилось і сподіваюсь на те, що проблема скоро вирішиться

8. У вільний час я частіше за все:

А. присвячую себе спілкуванню з людьми, що звернулися до мене по допомогу (напишіть конкретно, що Ви робите);

Б. займаюсь тим, що може принести мені матеріальний результат і рух в соціальному зростанні (напишіть, що саме Ви робите);

В. присвячую собі (напишіть, як саме);

Г. присвячую роздумам про прочитані книги, прослухану музику (вказіть, які саме книги Ви прочитали протягом останнього часу)

9. Я часто розмовляю зі своїми друзями і знайомими на теми:

А. про людські страждання, пошуки, переживання;

Б. про любов, стосунки між людьми;

В. про результати моєї діяльності і діяльність моїх близьких та знайомих;

Г. про свої останні успіхи і надбання.

10. Мені б хотілося, щоб в житті мене більше оточували люди:

А. яким би я міг в чомусь допомогти чи посприяти;

Б. з якими цікаво поспілкуватися, порозмірковувати на теми, що мене цікавлять;

В. які досягли певного соціального статусу і успіхів в реалізації своїх життєвих цілей і планів

Г. які могли б допомогти в реалізації моїх планів і бажань

11. В університеті у мене багато вільного часу займає:

А. підготовка до семінарів, написання рефератів, науково-дослідницька робота;

Б. спілкування і консультування одногрупників, друзів, що звернулись до мене по допомогу;

В. розмови, що стосуються мого особистого життя, моїх проблем і планів на майбутнє;

Г. засвоєння психологічних дисциплін і напрямків, за допомогою яких можна буде чогось досягнути в житті

12. Моє життєве кредо:

А. надавати допомогу слабким і тим, хто її потребує;

Б. пошук радощів і задоволення;

В. досягати успіхів – уникати невдач;

Г. прийняття відповідальності за свій кожний вчинок.

13. Більше всього в житті я не люблю:

А. коли на мене не звертають уваги;

Б. коли люди не замислюються над тим, для чого вони живуть і як вони живуть;

В. коли я щось запланував, а в мене це не виходить;

Г. коли люди залишаються індиферентними і байдужими до оточуючих.

Ключ:

Гуманістичний тип спрямованості особистості: 1а,2а,3а,4а,5а, 6а, 7г, 8а,9б, 10а, 11б, 12а,

13г. Екзистенційний тип спрямованості особистості: 1в,2б,3б 4б,5б,6б,7б,8г,9а, 10б, 11а, 12г,

13б. Прагматичний тип спрямованості особистості: 1г,2г,3в,4г,5в,6г,7в,8б,9в,10в,11г,12в, 13в,

25. Егоцентричний тип спрямованості особистості: 1б,2в,3г 4в,5г,6в,7а, 8в, 9г, 10г, 11в, 12б,

13а.

Яскраво виражений тип певної спрямованості – 28-39 балів, середня вираженість – 13-28 балів, низька вираженість – 0-13.

Додаток В

Дилеми Л.Колберга

Дилема I. В Європі жінка вмирала від особливої форми раку. Були тільки одні ліки, які, на думку лікарів, могли б її врятувати. Це була форма радію, недавно відкрита фармацевтом в цьому ж місті. Виготовлені ліки коштували дорого. Але фармацевт призначив ціну в 10 разів більшу. Він заплатив 400 доларів, а призначив ціну 4000 доларів за невелику дозу радію. Чоловік хворої жінки, Хайнц, пішов до всіх своїх знайомих, щоб позичити грошей і використовував всі легальні засоби, але зміг зібрати лише близько 2000 доларів. Він сказав фармацевту, що дружина вмирає і просив його продати дешевше або прийняти плату пізніше. Але фармацевт сказав: «Ні, я відкрив ліки і збираюся добре на ньому заробити, використавши всі реальні кошти». Хайнц вирішив зламати аптеку і вкрасти ліки.

Дилема I¹. Хайнц заліз в аптеку. Він вкрав ліки і дав їх дружині. На наступний день в газетах з'явилось повідомлення про грабiж. Офіцер поліції м-р Браун, який знав Хайнца, прочитав повідомлення. Він згадав, що бачив, як Хайнц біг від аптеки, і зрозумів, що це зробив Хайнц. Поліцейський коливався, чи повинен він повідомити про це.

Дилема II. У однієї жінки була дуже важка форма раку, від якої не було ліків. Доктор Джефферсон знав, що їй залишилося жити 6 місяців. Вона відчувала жахливі болі, але була така слабка, що достатня доза морфію дозволила б їй померти швидше. Вона навіть марила, але в спокійні періоди вона попросила доктора дати їй досить морфію, щоб убити її. Хоча доктор Джефферсон знає, що вбивство з милосердя протизаконно, він думає виконати її прохання.

Дилема II¹. Д-р Джефферсон зробив милосердне вбивство. В цей час проходив повз д-р Роджерс. Він знав ситуацію і намагався зупинити доктора Джефферсона, але ліки вже було дано. Доктор Роджерс коливався, чи повинен він був повідомити про вчинок доктора Джефферсона.

Продовження: д-р Роджерс повідомив про д-ра Джефферсона. Д-р Джефферсон відданий під суд. Обрано присяжних. Робота присяжних - визначити винен чи не винен чоловік в скоєнні злочину. Присяжні визнають, що д-р Джефферсон винен. Суддя повинен винести вирок. Справедливо чи ні для судді винести йому смертний вирок (за законом доктор Джефферсон винен у вбивстві)? Чому?

Чи правильно завжди виносити смертний вирок? Чому так чи ні? За яких умов смертний вирок повинен бути, на вашу думку, винесений? Чому ці умови важливі?

Д-р Джефферсон зробив те, що підказала йому совість, коли він дав жінці ліки. Чи повинен бути покараний порушник закону, якщо він діє не по совісті? Чому так чи ні?

Обдумуючи дилему, що б ви визначили як найвідповідальнішу річ для судді? Чому?

Що означає слово совість для вас? Якби ви були д-ром Джефферсоном, що сказала б вам совість при прийнятті рішення?

Д-р Джефферсон повинен прийняти моральне рішення. Чи повинно бути воно засноване на почутті або тільки на міркуванні про те, що справедливо і погано?

Взагалі, що робить проблему моральною або що означає для вас слово «моральність»?

Якщо д-р Джефферсон розмірковує над тим, що дійсно правильно, повинна бути якась правильна відповідь. Чи є дійсно деяке правильне рішення для моральних проблем, подібних до тих, які є у д-ра Джефферсона, або коли думка кожного є однаково правильною? Чому?

Як ви можете дізнатися, що прийшли до справедливого морального рішення? Чи є спосіб мислення або метод, шляхом якого можна досягти хорошого або адекватного рішення?

Більшість людей вважають, що мислення і міркування в науці може привести до правильної відповіді. Чи вірно те ж саме для моральних рішень або є різниця?

Дилема III. Джуді - 12-річна дівчинка ... Мати обіцяла їй, що вона зможе піти на спеціальний рок-концерт в їхньому місті, якщо збере гроші на квиток, працюючи прихідною нянею і трохи економлячи на сніданку. Вона збрала 15 доларів на квиток, та ще додатково 5 доларів. Але мати змінила рішення і сказала Джуді, що та повинна витратити гроші на новий одяг для школи. Джуді була розчарована і вирішила будь-яким способом піти на концерт. Вона купила квиток, а матері сказала, що заробила всього 5 доларів. У середу вона пішла на виставу, а своїй матір сказала, що провела день з подругою. Через тиждень Джуді розповіла своїй старшій сестрі, Луїзі, що вона ходила на виставу, а матері збрехала. Луїза роздумує, чи сказати матері про вчинок Джуді.

Додаток Д

Діагностична методика Е. О. Помиткіна «Духовний потенціал особистості - 2»

Інструкція для учасників

Оцініть подані нижче твердження від 0 до 2-х балів за шкалою: 0 балів— ні; 1 бал — частково так; 2 бали — так, дійсно, — та внесіть відповідні бали у таблицю відповідей. Намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. Відчуваю внутрішній дискомфорт, коли доводиться засмучувати співрозмовника.
2. Образи великих духовних подвижників викликають у мене почуття натхнення.
3. Кожен день працюю над удосконаленням власного характеру.
4. Духовні потреби для мене важливіші за матеріальні.
5. Прагну досягнення мудрості.
6. Мрію доповнити чимось корисним віковий досвід людства.
7. Веду здоровий спосіб життя.
8. У спілкуванні більше цікавлюся іншими, ніж говорю про себе.
9. Отримую задоволення від допомоги потребуючим.
10. Турбуючись про інших, нерідко жертвую власними інтересами.
11. Часто замислююсь над людськими долями, шукаю смисли та закономірності.
12. Усвідомлюю духовну єдність з іншими людьми.
13. Роблячи добрі вчинки, не очікую на подяку чи визнання.
14. Думаю, варто ризикувати власним життям, рятуючи життя незнайомої людини.
15. Дотримуюсь правила казати тільки правду.
16. Добре усвідомлюю вищу мету і призначення власного життя.
17. Не тримаю образ на людей і не вважаю нікого своїм ворогом.
18. Намагаюсь бути свідомим навіть уві сні.
19. Пізнання власного внутрішнього світу для мене не менш важливе, ніж пізнання зовнішнього.
20. Голос власної совісті є для мене важливішим, ніж схвалення чи осудоточуючих.
21. Враховую в повсякденному житті тип свого темпераменту.
22. Залюбки спілкуюсь про місію людини у Всесвіті.
23. Намагаюсь примножувати у світі Красу, Добро та Істину.
24. Маю схильність відмежовуватися від конкретних ситуацій та споглядати на них неначе з космічної височини.
25. Практикую спостереження за власними думками, намагаюсь керувати процесом мислення та уяви.
26. Усвідомлюю безсмертну природу свого духовного «Я».
27. Гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої мені людини.
28. Постійно удосконалюю можливості власного тіла.
29. Подумки спілкуюсь із Природою, з усім буттям, Всесвітом, Богом.
30. Знаходжу єдину основу у різних філософських, релігійних чи езотеричних поглядах, традиціях.
31. Вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті та намагаюсь не приносити нікому шкоди.

32. Підтримую в собі стан гармонії, доброзичливості.
33. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менше особистих.
34. Маю незвичайний досвід «розчинення» в океані духовних переживань любові та єдності.
35. Дбаю про здоров'я власного тіла як про частину єдиної Природи.

Обробка результатів тестування:

Для визначення потенціалу духовного розвитку слід скористатися бланком для відповідей і підрахувати кількість балів у стовпчиках та рядках таблиці. Духовний потенціал (Σ заг) визначається шляхом складання усіх отриманих балів. Результат оцінюється за окремою шкалою для підлітків і дорослих.

Шкала оцінки для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів — високий потенціал; 20-45 — середній; до 20 балів — низький.

Шкала оцінки для вікової категорії від 18 років: 50-70 балів — високий потенціал; 24-49 — середній; до 24 балів — низький.

Додаток Е

Тренінг духовного зростання

Зміст тренінгових занять

Заняття 1. Знайомство та ознайомлення з темою.

1. Знайомство.
2. Релаксаційна вправа “Море”.
3. Вправи самоаналізу (СА): “Хто Я?”, “Яка (який) Я?”, “Якою (яким) я хочу бути?”.

Заняття 2. Осмислення і розширення свого внутрішнього світу.

1. “Мій внутрішній світ як театральна сцена”
2. Бесіда “Природа внутрішнього світу людини”.
3. Внутрішній діалог

Заняття 3. Розвиток та тренування естетичних почуттів.

1. Релаксаційна вправа “Повітряна кулька”.
2. “Цвітіння троянди”.
3. Діалог на тему: “Творче самовираження людини”.
4. Ринок.

Заняття 4. Розвиток і поглиблення естетичних почуттів.

1. Релаксаційна вправа “Світанок”.
2. Бесіда на тему: “Краса людини”.
3. Гра “Ланцюжок краси”.
4. Дискусія на тему: “Краса довкола нас”.

Заняття 5. Добро дій, добро твори, до людей з добром іди.

1. «Червоне серце»
2. Руханка «Привітання»
3. Релаксаційна вправа “Стихія вогню-добра”.
4. Бесіда на тему: “Протистояння добра та зла”.
5. Дискусія на тему: «Якою я бачу високоморальну людину».

ЗАНЯТТЯ 1 Знайомство та ознайомлення з темою.

Мета: інформаційна та емоційно-психологічна підготовка студентів до роботи в умовах тренінгової групи.

Ключові поняття:

- **Духовність** — це ідеал, до якого прагнула й прагне людина у її власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності, а також це є прояв зрілості психіки особистості діяльністю сигнальної системи.
- **Саморозкриття** - це повідомлення іншим особистої інформації про себе
- **Релаксація** - загальний стан спокою, розслабленості перед сном, після сильних переживань або фізичних зусиль, а також повне або часткове м'язове розслаблення, що є наслідком довільних зусиль.
- **Самоаналіз** – це аналіз власних вчинків і переживань.

Вправа 1: Знайомство.

Мета: Підкріплення саморозкриття і зближення учасників, створення атмосфери взаємного довір'я.

Інструментарій:

Першочергово необхідно провести своєрідне знайомство учасників тренінгової групи. Кожному учаснику групи пропонується вибрати собі ім'я, яким би він хотів, щоб його називали під час занять, та оформити свою візитку. Суть цієї вправи полягає в тому, що кожен учасник називає своє ім'я і розповідає про коло своїх інтересів, про свої сподівання щодо спільної роботи в умовах тренінгової групи.

Вправа 2:Релаксаційна вправа “Море”.

Мета: Проведення релаксаційних вправ передбачає фізичну та чуттєву релаксацію учасників, формування вмінь ліквідації психічної напруги, стресових станів і, відповідно, психологічне налаштування учасників на подальшу роботу в умовах тренінгової групи.

Інструментарій:

Учасникам тренінгу пропонується зайняти зручне положення в кріслі та заплющивши очі, уявити себе на березі моря; відчувати подих моря і хвилі, що омивають прохолодою і свіжістю усе тіло, знімаючи втому та напруження, а кожна наступна хвиля приносить нові й нові сили, наповнює наснагою до життя; на рахунок десять необхідно було відкрити очі і бути готовими до поміркованого активного пізнання себе. Після реалізації вправи кожен учасник висловлює свої міркування щодо проведеної вправи.

Вправа 3: Вправи самоаналізу (СА): “Хто Я?”, “Яка (який) Я?”, “Якою (яким) я хочу бути?”.

Мета: Зробити аналіз власної особистості через моральні категорії, естетичні категорії, пізнавальні категорії ,смисложиттєві категорії.

Інструментарій: Ручки, аркуші паперу.

Цей комплекс вправ має діагностико-розвиваючий характер. Учасникам тренінгу пропонується дати десять відповідей на кожне з поставлених запитань. Відповіді занотовуються на листку. Далі кожен учасник знайомить інших зі змістом відповідей, а в разі виникнення запитань – коментує їх. Потім усім учасникам пропонується ще раз уважно перечитати відповіді та намагатися структурувати їх у відповідності з наявністю у їхньому змісті наступних тенденцій (критеріїв оцінки себе): – аналіз власної особистості через моральні категорії (%); – аналіз власної особистості через естетичні категорії (%); – аналіз власної особистості через пізнавальні категорії (%); – аналіз власної особистості через смысложиттєві категорії (%). Наприкінці відбувається групове обговорення відповідей та аналіз домінуючих тенденцій у всіх учасників групи [2].

ЗАНЯТТЯ 2 Осмислення і розширення свого внутрішнього світу

Мета: актуалізація потенційних можливостей самопізнання учасників тренінгу, усвідомлення особливостей організації внутрішнього світу та перспективних можливостей саморозвитку.

- **Можливість** — це дія, що може відбутися або ні.
- **Самопізнання** — це своєрідний механізм пізнавальної діяльності людини, в основі якого лежить процес рефлексії. Процес самопізнання вимагає від суб'єкта значних зусиль, невпинної праці над собою, дозволяє відкрити себе, виявити свої позитивні якості, можливості та задатки, які потім шляхом самовиховання людина зможе перетворити в здібності, а талант — у стійку рису характеру.
- **Саморозвиток** — розумовий і фізичний розвиток людини, якого вона досягає самостійними заняттями, вправами.

Вправа 1: “ Мій внутрішній світ як театральна сцена”.

Мета: Звернути увагу на кількісну та якісну характеристику цих “акторів театральної сцени” з метою чіткої диференціації суб'єктів внутрішнього діалогу, що є властивими для кожного учасника групи.

Інструментарій: Ручки, аркуші паперу.

Учасникам тренінгу пропонується зосередитися на своєму внутрішньому світі та уявити його у вигляді театральної сцени на якій певною кількістю акторів розігрується якась вистава (для чіткості уявлень учасникам відводиться час до 10 хв.). Потім пропонується занотувати свої первинні враження від уявного образу та дати відповіді на питання:

1) якою є ваша театральна сцена – її просторові характеристики?

- 2) який сюжет розігрується на театральній сцені?
- 3) яка кількість акторів є присутньою на сцені та яка кількість бере участь у конкретному сюжеті?
- 4) як можна охарактеризувати цих героїв? Які позитивні, а які негативні?
- 5) як Ви думаете чому – саме таким уявляється Вам ваш внутрішній світ? Кожен учасник тренінгу має зачитати свої нотатки і відповісти на питання, які щодо них можуть виникнути в інших. Керівнику групи слід особливу увагу звернути на кількісну та якісну характеристику цих “акторів театральної сцени” з метою чіткої диференціації суб’єктів внутрішнього діалогу, що є властивими для кожного учасника групи. Учасникам тренінгу пропонується обмінятися враженнями щодо виконаної справи [3].

Вправа 2:Бесіда “Природа внутрішнього світу людини”.

Мета: Розширення і поглиблення знань про внутрішній світ людини.

План бесіди:

- а) поняття про психічну організацію людини – існування надсвідомого, свідомого, підсвідомого та несвідомого;
- б) функціональні прояви свідомого та несвідомого в житті людини;
- в) висловлення міркувань щодо розуміння свого внутрішнього світу кожним учасником.

Вправа 3: “Внутрішній діалог”.

Мета: Уявлення себе у складній ситуації важливого особистісного вибору, і здійснення правильного вибору, який стоїть на сторожі істинності, добра і справедливості.

Інструментарій: Ручки, аркуші паперу.

Тут учасникам тренінгу пропонується виконати вправу “Внутрішній діалог”. Виконання вправи передбачає образне інсценування таких умов: уявити себе у складній ситуації важливого особистісного вибору, здійснити який можна лише за обставин ініціювання внутрішнього глибинного голосу духовного учителя, який є присутній у кожній людини та завжди стоїть на сторожі істинності, добра і справедливості. Учасникам тренінгу пропонується занотувати свої враження, акцентуючи увагу на таких аспектах:

- 1) як внутрішньо переживається стан присутності внутрішнього голосу?
- 2) який символічний образ внутрішнього голосу?
- 3) яким є звучання внутрішнього голосу – монологічним чи поліфонічним?
- 4) чи спостерігається певна динаміка звучання внутрішнього голосу?
- 5) чи існує внутрішнє протистояння цьому голосу?

На виконання завдання відводиться 15 хвилин, після чого кожен зачитує характеристику власного символічного образу суб’єктів внутрішнього діалогу. Водночас, учасникам пропонується пригадати образи, що виникали в них під час проведення релаксаційної вправи “Прекрасна квітка” і також символічно означити їх.

ЗАНЯТТЯ 3 « Розвиток та тренування естетичних почуттів».

Мета: розвиток естетичних почуттів та формування творчого підходу в їх реалізації.

Ключові поняття:

- **Естетичне почуття** — це безпосереднє емоційне переживання людиною здатності ставлення до виразних проявів дійсності та закріплення цієї здатності у різних видах естетичної діяльності.
- **Креативність** —творча, новаторська діяльність; новітній термін, яким окреслюються «творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей і що входять в структуру обдарованості як незалежний фактор». Раніше у літературі використовувався термін «творчі здібності», однак пізніше почав витіснятися мовним запозиченням з англійської мови .

Вправа 1: Релаксаційна вправа “Повітряна кулька”.

Мета: Релаксація учасників, ліквідація психічної напруги.

Інструментарій:

Учасникам тренінгу пропонується, зайнявши зручне положення та заплющивши очі, ідентифікувати власне тіло з повітряною кулькою, яка під час вдиху піднімається, а під час видиху опускається. За умов реалізації вправи необхідно максимально розслабити тіло, досягаючи стану легкості в ньому (5 хв.).

Вправа 2: “Цвітіння троянди”.

Мета: Розвиток естетичних почуттів засобами природи.

Інструментарій: Ручки, аркуші паперу.

Виконання вправи доцільно розпочати з невеликого інформаційного вступу щодо символічного наповнення змісту цієї вправи, після чого перейти до безпосереднього її виконання. Техніка виконання передбачає поетапний вербальний супровід тренера, зміст якого утворюють такі твердження :

1. Сядьте зручно, закрийте очі, глибоко вдихніть декілька разів і розслабтеся. 2. Уявіть собі трояндовий кущ із квітами та бутонами. Зверніть увагу на один із бутонів. Він ще повністю закритий, лише зверху можна побачити рожеву крапочку. Зосередьтесь на зображенні, утримуючи його в центрі свідомості.
3. Уявіть, що зелена чашечка починає розкриватись, оголюючи поки ще не розкриті пелюстки квітки. Нарешті, перед Вашим мисленнєвим зором повинен постати весь бутон, що складається з трояндових пелюсток.
4. Пелюстки починають повільно розкриватися – до тих пір, поки перед Вами не постане троянда у всій своїй красі і повному цвітінні. Спробуйте вловити їй притаманний запах, який не сплутаєш ні з чим.
5. Тепер уявіть, що на троянду падає сонячний промінь, освітлюючи та зігріваючи її. Упродовж деякого часу утримуйте це зображення.
6. Погляньте на центр квітки. Там Ви повинні побачити обличчя мудрої істоти, повної уваги та любові до Вас.
7. Заговоріть з нею про найважливіше у Вашому житті в даний момент. Задавайте питання про те, що має для Вас найбільше значення: про проблеми, спрямування чи вибір, який потрібно зробити. Витратьте на це потрібну кількість часу. (Якщо є бажання, то тут можна зробити перерву і записати свої переживання, даючи оцінку Вашим інсайтам).
8. Тепер ототожніть себе з трояндою. Уявіть, що Ви стали трояндою або ввібрали її всередину себе. Переконайтеся, що троянда разом із мудрою істотою знаходиться всередині Вас, що Ви можете легко вступити в контакт з ними, використати властиві їм якості. У символічному значенні Ви і є ця троянда, ця мудра істота. Та сама сила, яка одухотворює Всесвіт і творить троянду, здатна пробудити у Вас Ваше внутрішнє “Я” і проявити все, що воно випромінює.
9. Уявіть, що Ви стали трояндовим кущем. Ваше коріння пронизує землю, з якої надходять поживні речовини. Ваше листя і квіти ростуть , тягнуться вгору, споживають енергію сонячного світла і зігріваються нею.
10. Уявіть, що Ви – інші трояндові кущі, рослини і дерева. Ви – все, що існує за рахунок цієї життєвої енергії і складає частину планети, великого цілого. Спробуйте утримати це відчуття упродовж певного періоду часу. Після цього усього відкрийте очі.
11. У Вас може виникнути бажання записати все, звертаючи особливу увагу на діалог, що відбувся із мудрецем. Можна також зафіксувати інформацію, яка стосується інших інсайтів. Учасникам відводимо до десяти хвилин, щоб занотувати свої враження й думки, які виникли в процесі виконання вправи. Після цього кожен зачитує й коментує занотоване.

Вправа 3: Діалог на тему: “Творче самовираження людини”.

Мета: Тренування естетичного почуття та творчого самовираження людини.

Інструментарій: Плеєр, картити.

Діалог передбачає таку послідовність:

1 етап – інформування учасників щодо психологічного змісту творчості як процесу самовираження людини.

2 етап – прослуховування класичних музичних творів (до прикладу, Бетховен “Симфонія № 5”, “Елізі”, Моцарт “Симфонія № 40”, Чайковський “Танець феї Драже”) і коротке ознайомлення з біографією їх авторів.

3 етап – обговорення власних переживань і почуттів, що виникли в процесі знайомства з музичними творами.

4 етап – демонстрування картин (скажімо Я.Матейка) та обговорення почуттів, що виникають при цьому.

5 етап – підсумкове обговорення значення творчого надбання людства для кожної людини зокрема (учасники двома-трьома реченнями висловлюють свою думку).

Вправа 4: “Ринок”.

Мета: Зосередженість учасників на естетичних характеристиках, та вияв творчості.

Інструментарій: Будь-які предмети.

Сюжет гри “Ринок” полягає у тому, що кожен учасник обирає яку-небудь річ та, виступаючи у ролі продавця, демонструє її естетичні якості, заохочуючи інших придбати її. Головною умовою гри є зосередженість учасників на естетичних характеристиках предмету та вияв творчості в їхньому представленні.

ЗАНЯТТЯ 4 «Розвиток і поглиблення естетичних почуттів».

Мета: понятійно-смісловне розширення сфери естетичного відображення навколишньої дійсності.

Ключові поняття:

- **Естéтика** (грец. *αισθητικός* – чуттєвопізнавальний, від *aisthēta* – відчутні речі та *aisthanesthai* – пізнавати) – філософська наука, що вивчає природу (функції, загальні закони і закономірності) естетичної свідомості (діяльності людини і суспільства, буття), наука про прекрасне.
- **Краса** – в загальному випадку є характеристика персони, місця, об'єкта чи ідеї, що приносить відчуття приємності, яка відповідає задоволенню.
- **Гармонія** – закономірне поєднання тонів у одночасному звучанні, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого).
- **Почуття** – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо.

Вправа 1: Релаксаційна вправа “Світанок”.

Мета: : Релаксація учасників, ліквідація психічної напруги.

Інструментарій: --

Учасникам тренінгу пропонується зручно сісти, максимально розслабити усі м'язи тіла та, зосередивши увагу на диханні, на рахунок “десять” заплющити очі та уявити весняний ранок. Красиве голубовато-сіре небо, на якому наче з-під землі прокрадаються вогники-промінці сонця. Уся земля прагне сонця, десь далеко чути співи птахів, які також зустрічають появу сонця, кожна рослинка очікує тепла та світла. Ось-ось видно уже краєчок сонечка, потім все більшу і більшу частину його диска, сонце ллє світло на все довкілля, зігріваючи все. Легенький вітерець дмухає в лице прохолодою й свіжістю. Вдихаючи повітря, вдихаємо світлий, радісний нектар початку нового дня – початку чогось нового і прекрасного. Це наповнює наснагою до життя, хочеться жити й радіти життю, бо воно – прекрасне! На рахунок “десять” пропонується повільно розплющити очі, зберігши внутрішні переживання від уявлень та прокоментувати їх двома-трьома словами.

Вправа 2: Бесіда на тему: “Краса людини”.

Мета: Розширення знань про красу як естетичну цінність, естетичні почуття та естетичний ідеал людини.

План

- 1) краса як естетична категорія та цінність;
- 2) об’єктивність і суб’єктивність естетичного відображення світу;
- 3) естетичні почуття та естетичний ідеал людини;
- 4) творче самовираження особистості.

Вправа 3: Гра “Ланцюжок краси”.

Мета: Розвиток естетичного сприйняття учасників та створення можливостей вияву їхніх естетичних почуттів.

Зміст гри полягає у передачі по колу м’якої іграшки. Кожен учасник гри, беручи її в руки, повинен вказати на естетичну привабливість іграшки з його власної точки зору. Важливою умовою гри є новизна кожного наступного судження (не можна повторювати уже висловлені ознаки).

Вправа 4: Дискусія на тему: “Краса довкола нас”.

Мета: Зосередити увагу на красу довкола нас, виявлення способів творення краси довкілля.

Інструментарій: Ручки, олівці, аркуші паперу.

Учасникам тренінгу першочергово пропонується записати десять суджень, які б констатували їхню естетичну оцінку навколишньої дійсності (час виконання 10 хв.). Після цього кожен зачитує судження та при потребі дає відповіді на поставлені іншими запитання.

Дискусію зосереджують довкола таких проблемних аспектів:

- 1) в чому полягає та виявляється краса навколо нас;
- 2) де знаходиться джерело краси навколишньої дійсності;
- 3) сучасна людина – помножує чи знищує красу навколишньої дійсності;
- 4) які шляхи та способи творення краси довкілля.

ЗАНЯТТЯ 5 «Добро дій, добро твори, до людей з добром іди»

Мета: Мотивація студентів до партнерства, та добротності, сприяння усвідомленню студентами пріоритетних цінностей, необхідних для самостійного життя, формування позитивної самооцінки, лідерських якостей, розвитку емпатії, навичок прийняття відповідальних рішень, групової роботи, уміння переконувати і створювати мотивації для інших.

Ключові поняття:

- **Добротність**-безкорисливе надання допомоги потребуючим, які не є пов'язаними з благодійником.
- **Волонтер** — *добровільний помічник*. Це люди, які цілком безкоштовно займаються громадською діяльністю, допомагають всім без виключення, хто цього потребує.
- **Волонтерська допомога** — один із важливих методів добровільної соціальної роботи. Основні підходи до неї сформульовані у Загальній декларації волонтерів, яку прийнято на IX Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів (Франція, 14 вересня 1990 р.).
- **Волонтерство** — інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку. Це добровільна, непрофесійна соціальна робота, яка сприяє поліпшенню якості життя особистості, особистісному зростанню, поглибленню почуття солідарності, задоволенню потреб людини.
- **Мораль** — система формальних, у вигляді правових приписів поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві, практична реалізація

положень якої забезпечується громадським осудом та іманентним імперативом соціалізованого індивіда.

Вправа 1: «Червоне серце»

Мета: познайомити учасників, підвищити їх самооцінку, створити дружню атмосферу.

Інструментарій: аркуші паперу формату А1 і А4; олівці, ручки, фломастери, маркери; скотч, стікери, м'ячик, іграшка «Червоне серце», мультимедійне обладнання.

Тренер бере в руки іграшку у вигляді великого червоного серця і починає першим зі слів: «Я, Наталя, за родом занять педагог, маю відкрите серце, тому хочу поділитися знаннями щодо важливості волонтерської роботи».

Вправа 2: Руханка «Привітання»

Мета: зняти м'язове та психологічне напруження, сприяти створенню на тренінгу невимушеної дружньої атмосфери.

Інструментарій:

Ведучий: «Оберіть собі пару. Потисніть одне одному руки. А тепер оберіть собі іншу пару і пригадайте, як вітаються ескімоси. Вони труться носами. Привітайтеся і ви так. Далі я говоритиму, якими частинами тіла ви маєте вітатися, а ви кожного разу обираєте для привітання іншу людину: Права рука до лівої руки, рука до ноги, спина до спини, вухо до вуха ... ».

Вправа 3: Релаксаційна вправа “Стихія вогню-добра”.

Мета: Релаксація учасників, ліквідація психічної напруги.

Інструментарій:

Учасникам тренінгу пропонується зручно сісти і на рахунок “десять” повільно заплющивши очі, уявити присутність в їхніх серцях легенько- тліючого приємного вогника. Цей вогник символізує добро, він зігриває кожен клітинку тіла, наповнюючи його наснагою думати, говорити та робити добро. Тепло вогника-добра охоплює усе тіло і виходить за його межі, роблячи усе довкола позитивним та хорошим. Необхідно максимально зосередитися на відчутті тепла (час виконання 10 хв.). На рахунок “десять” учасникам тренінгу пропонується повільно відкрити очі і поділитися своїми первинними враженнями, формулюючи одне-два речення].

Вправа 4: Бесіда на тему: “Протистояння добра та зла”.

Мета: Ознайомлення учасників тренінгу з філософсько-психологічним трактуванням проблеми моральності людини.

Інструментарій:

План

- 1) герменевтика добра і зла (філософський, психологічний, теологічний ракурси);
- 2) моральність та аморальність людини;
- 3) глибинні засади совісті як стрижня моральності людини.

Бесіда першочергово носить монологічний характер, оскільки передбачає ознайомлення учасників тренінгу з філософсько-психологічним трактуванням проблеми моральності людини.

Вправа 5: Дискусія на тему: “Якою я бачу високоморальну людину” .

Учасникам тренінгу пропонується написати п'ять особистісних якостей, якими, на їх думку, повинна володіти моральна людина. Після цього кожний учасник має зачитати якості і, при потребі, прокоментувати їх. Наступним етапом в роботі групи стає спільне формування психологічного образу високоморальної людини шляхом групового обговорення та виставлення рейтингових оцінок моральним якостям, а також оцінка себе за цими якостями. Для виконання завдання доречним було б використання дошки, на якій фіксувалися б запропоновані учасниками якості та їх групова оцінка.